OSMANLI KLASİK ŞAİRLERİNİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZDIKLARI ŞİİRLERİN DİL ÖZELLİKLERİ

Tuba YURTOĞLU

Yüksek Lisans Tezi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ
2023
Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI

Tuba YURTOĞLU
Orcid No: 0000-0001-7219-691X

KLASİK OSMANLI ŞAİRLERİNİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZDIKLARI ŞİİRLERİN DİL ÖZELLİKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ

ERZURUM- 2023

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum ***"Klasik Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerin Dil Özellikleri"*** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

[Tarih- İmza]
[Öğrencinin Adı Soyadı]
Aslı ıslak imzalıdır
Tuba YURTOĞLU

** İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.*

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç Dr. Recai Kızıltunç danışmanlığında Tuba Yurtoğlu tarafından hazırlanan "Klasik Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerin Dil Özellikleri" başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 22.06.2023

		Kabul / Ret – İmza
Jüri Başkanı		
(Ad-Soyad-Unvan)	Prof. Dr. Süleyman Efendioğlu Atatürk *Üniversitesi*	Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	.....	
(Ad-Soyad-Unvan)	Doç. Dr. Recai Kızıltunç Atatürk *Üniversites*	Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	.....	
(Ad-Soyad-Unvan)	Doç. Dr. Uğur Uzunkaya Erzurum Teknik *Üniversitesi*	Aslı ıslak imzalıdır

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Aslı ıslak imzalıdır

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
ÖZET IV
ABSTRACT V
KISALTMALAR DİZİNİ VI
ÖN SÖZ VII
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

1.1. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ 8
1.1.1. Ünlüler 8
1.1.2. Ünlü-Ünsüz Uyumları 8
1.1.3. Ses Değişmesi 9
1.2. ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ 11
1.2.1. İsim ve İsim Çekimi 11
1.2.2. Çokluk Eki 11
1.2.3. İyelik Ekleri 11
1.2.4. Durum Ekleri 12
1.2.4.1. Yalın durum: İsimlerin yalın durumu eksizdir. 12
1.2.4.2. İlgi durumu eki 12
1.2.4.3. Belirtme durumu eki 12
1.2.4.4. Yönelme durumu eki 12
1.2.4.5. Bulunma durumu eki 12
1.2.4.6. Ayrılma durumu eki 12
1.2.4.7. Araç (vasıta) durumu eki 12
1.2.4.8. Yön gösterme durumu eki 12
1.2.4.9. Eşitlik durumu eki 12
1.2.5. Sıfatlar 13
1.2.6. Zamirler 13
1.2.6.1. Şahıs zamirleri 13

1.2.6.2. Soru Zamirleri 13
1.2.6.3. Belirsizlik zamirleri 14
1.2.7. Zarflar 14
1.2.7.1.Yer- yön Zarfları 14
1.2.7.2. Zaman Zarfları 14
1.2.7.3. Azlık- Çokluk (Miktar) Zarfları 14
1.2.7.4. Durum Zarfları 15
1.2.7.5. Soru Zarfları 15
1.2.8. Edatlar 15
1.2.8.1. Bağlama Edatları 15
1.2.8.2. Çekim Edatları 15
1.2.8.3. Cümle Başı Edatları 16
1.2.8.4. Karşılaştırma Edatları 16
1.2.8.5. Benzetme Edatları 16
1.2.9. İsim- Filler 16
1.2.10. Sıfat- Fiiller 16
1.2.11. Zarf-Fiiller 17
1.2.12. Fiil Çekimleri 17

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI KLASİK ŞAİRLERİNİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZDIKLARI ŞİİRLERİN DİL ÖZELLİKLERİ

2.1. XIV.- XV. YÜZYIL 22
2.1.1. Ahmed-i Daī 22
2.1.2. Karamanlı Nizami 25
2.2. XVI. YÜZYIL 33
2.2.1. Amrī 33
2.2.2. Dukākīn-zāde Ahmed 34
2.2.3. Fuzūlī 45
2.2.4. Kātibī (Seydi Ali Reis) 50
2.2.5. Şair Sādık 79
2.2.6. Sultan I. Selim 87

2.2.7. Saī ‘i (ī Dai) 89
2.2.8. Şair Rāhi 90
2.2.9. Şair Subhi 94
2.3. XVII. YÜZYIL 97
2.3.1. Nedim-i Kadim 97
2.3.2. Fasih Ahmed Dede 99
2.3.3. Benli- zade İzzet Mehmet Bey 101
2.4. XVIII. YÜZYIL 103
2.4.1. Nedim 103
2.4.2. Şeyh Gālib 106
2.4.3. Refī’ī Amidi 109
2.4.4. Vakanüvis Muvakkıd-zade Mehmet “Pertev” 111

SONUÇ 116
SÖZLÜK 118
DİZİN 125
KAYNAKÇA 129
ÖZGEÇMİŞ 132

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KLASİK OSMANLI ŞAİRLERİNİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZDIKLARI ŞİİRLERİN DİL ÖZELLİKLERİ

Tuba YURTOĞLU

Danışman: Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ

2023, 134 Sayfa

Jüri: Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU
Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA

Bu lisansüstü tez çalışmasının konusu, Anadolu sahasındaki klasik Osmanlı şairlerinin Çağatay Türkçesi ile yazdıkları şiirlerdeki Çağatay Türkçesine ait dil unsurlarının incelenmesidir. Tez çalışması giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, Çağatay Türkçesinin tarihsel süreci, bu dönemin Türkologlar tarafından yapılan tasnifi, Çağatay Türkçesi döneminin etki alanı ve Anadolu sahasına olan etkileri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, Çağatay Türkçesinin genel dil özellikleri verilmiştir. İkinci bölümde, klasik Osmanlı şairlerinin Çağatay Türkçesi ile yazdıkları şiirlerin transkripsiyonlu metinleri verilerek dil özellikleri tespit edilmiş ve kelimelerin tahlili yapılmıştır.

Tezin sonuç kısmında şiirlerin incelenmesi sonucunda ulaşılan ve şiirlerde en çok rastlanan Çağatay Türkçesine ait dil unsurları belirtilmiş, şairlerin yüzyıllara göre dağılımı verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Çağatay Türkçesi, Klasik Osmanlı Şairleri.

ABSTRACT

MASTERS THESIS

THE LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF THE POEMS WRITTEN BY THE OTTOMAN POETS IN CHAGATAI TURKISH

Tuba YURTOĞLU

Advisor: Assoc. Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ

2023, 134 pages

Jury: Assoc. Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Uğur UZUNKAYA

The subject of my master thesis is the study of the language elements of the Chagatai Turkish in the poems written by the Ottoman classical poets in the Anatolian field in the Chagatai Turkısh. My thesis work consist of the introduction and two parts.

Chagatai language historical process, classification of this period by Turkologist, the area of influence of the period o the Anatolian field are emphasized in the introduction section. In the first chapter, the language features of Chagatai Turkish are given. In the transcripted texts of the poems written by the Ottoman classical poets in Chagatai Turkish, the language features were analyzed.

In the conclusion part of the thesis, as a result of the examination of the poems, the language elements of the Chagatai Turkish, which are most common in the poems, were indicated and the distribution of the poets accorting centuries was given.

Key Words: Turkish Language, Chagatai Turkish, Classical Ottoman Poets

KISALTMALAR DİZİNİ

bk. : bakınız
C : cilt
doğ. : doğum
H : hicri
İst. : İstanbul
Ktp. : Kütüphane
M : miladi
öl. : ölüm
S : sayı
s. : sayfa
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
Yay. : Yayınları

ÖN SÖZ

Çağatay Türkçesi, Karahanlı ve Harezm Türkçesi temelinde gelişen ve özellikle de Nevayi döneminden itibaren zengin klasik bir edebiyatın meydana geldiği dönemdir. Doğu Türkçesini bu dönem temsil ederken Osmanlı Türkçesi de Oğuz Türkçesi temeline dayanan klasik bir edebiyat oluşturmuştur. Kullanılan bu iki yazı dilinde farklılıklar olsa da özellikle kültürel ilişkiler neticesinde birbirinden etkilenmişlerdir. Özellikle Osmanlı şairleri bu etki ile Çağatay Türkçesi ile şiirler kaleme almışlardır.

Çalışmada, Doğu Türkçesinin temsilcisi olan Çağatay Türkçesinin Anadolu sahasına olan etkileri neticesinde Osmanlı klasik şairlerinin Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini yansıtan şiirleri tespit edilmiştir.

Yapılan bu çalışmanın amacı, Çağatay Türkçesinin Osmanlı şairlerine olan etkisinin klasik edebiyat üzerindeki katkısını ortaya koymaktır. Bu nedenle Osmanlı Türkçesinin hâkim olduğu Anadolu coğrafyasında özellikle Çağatay Türkçesinin temsilcilerinden olan Ali Şir Nevayi'nin etkisiyle XVI. ve XVIII. yüzyılların önemli Osmanlı şairlerinin Çağatay Türkçesi ile kaleme aldıkları şiirleri bir araya toplayarak dil unsurlarının incelenmesidir. Çalışmada yer alan şiirlerde Osmanlı Türkçesinin ses bilgisi ve şekil bilgisi özelliklerine rastlanmakla beraber kullanılan birçok kelimede Çağatay Türkçesinin en belirgin dil özellikleri dikkat çekmektedir. Bu özellikler kelime tahlilleri yapılmak suretiyle açıkça belirtilmiştir. Çağatay Türkçesine ait dil özelliklerinin görüldüğü bu kelimeler sınıflandırılarak ayrı ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Ayrıca Çağatayca şiirleri belirlenen şairler hakkında da kısa bilgiler verilmiştir.

Bu lisansüstü tez çalışmasının hazırlanmasında yol göstericim olan saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Recai Kızıltunç'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca eğitim hayatım boyunca benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen değerli abim Yasin Yurtoğlu'na teşekkür ederim.

Erzurum, 2023 **Tuba YURTOĞLU**

GİRİŞ

Türk dilinin devreleri incelendiğinde özellikle Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle başlayan Orta Türkçe dönemi olarak adlandırılan dönem büyük önem arz etmektedir. Bu dönemde Türkçe artık işlenmiş bir edebi dildir ve üç ayrı yazı diline sahip lehçesi bulunmaktadır. *"Karluk Lehçesi, Kıpçak Lehçesi ve Oğuz Lehçesi. Bunlardan Karluk Lehçesi Karahanlıca (Hakaniye) ve Harezmce yazı dilini oluştururken; Kıpçak Lehçesi, Kıpçak yazı dilini, Oğuz Lehçesi de Selçuklu Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi) yazı dilini oluşturmuştur. Bu yazı dillerinden Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesi, Türkçenin Doğu kolunu; Kıpçak Türkçesi, Türkçenin Kuzey kolunu; Oğuz Türkçesi ise Türkçenin Batı kolunu oluşturur. Bu devre milattan sonra X. ve XVI. yüzyılları kapsamaktadır. Bu devrenin devamında XVI. ve XX. yüzyıllar arasında Yeni Türkçe Dönemi olarak adlandırılan dönemde Türkçe artık zengin ve gelişmiş bir dil olarak üç ayrı bölgede üç ayrı edebi yazı diline sahiptir. Bu devrede, Türkçenin Batı kolunu Oğuz Türkçesi (Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi), Kuzey kolunu Kıpçak Türkçesi, Doğu kolunu ise Çağatay Türkçesi (Orta Asya Türkçesi) oluşturur*" (Efendioğlu, *Türk Dilinin Devreleri*, https://avesis.atauni.edu.tr/sefendioglu/dokumanlar). Orta Asya Türkçesi olarak da adlandırılan bu dönem Türk dili ve tarihi açısından önemli bir devreyi kapsamaktadır. Bu dönemde hem dil hem de edebiyat alanında sayısız eser verilmiştir.

> Çağatay dili, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Günümüz Türk Lehçeleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca ona en yakın olanlardır. Karahanlılar veya Hakaniler (XI.-XII. yüzyıllar) ve Harezm (XIV. yüzyıl) edebi dillerinin devamı olarak Timurlular idaresi altında gelişen bu Çağatay dili, bilhassa Nevayi'nin eserlerinde klasik şeklini aldı. Çağatay Türkçesinin itibarı yüzyıllarca çok büyük oldu. Çağatay Türkçesi, yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin resmi devlet dili olarak değil, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusya'sının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır (Eckmann 1960: 41).

Çağatay Türkçesi dönemini inceleyen Türkologlar, bu dönemin adlandırılmasında çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Kemal Eraslan'a göre başlangıçta Çağatay ismi, Çağatay Han'ın sülalesine ve bu sülale tarafından kurulan devlete verilen bir ad olduğu halde daha sonra bu isim Maveraünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurlara, nihayet Timurlular zamanında gelişen edebi Türk Lehçesiyle bu Lehçede meydana getirilen Orta Asya edebiyatına da verilmiştir (Eraslan 1993: 168-176). Çağatay Türkçesi

döneminin adlandırılması ile ilgili çeşitli görüşler olsa da genel kanaat Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han'a nispetle kullanıldığı yönündedir.

Fuat Köprülü'ye göre de bu devre XV. asırdan başlayarak, Çağatay ulusunun hükümran olduğu sahalarda vücuda gelen Türk eserleri umumiyetle "Çağatayca" olarak kabul edilmektedir. Sonraki asırlarda "Nevayi" ve "Babür Şah" ile artık olgun çağına erişmiş olan bu "Edebi Lehçe"yi eski müellifler umumiyetle "Türkçe" yahut "Uygurca, Çağatayca, Moğol dili, Nevayi dili, Tatarca" gibi muhtelif isimler altında zikrederler. Böyle olmakla beraber bütün bu muhtelif isimler arasında -hatta en son Avrupa ālimleri tarafından bile- tercihen kullanılan "Çağatayca" tabiridir (Köprülü 1926: 275).

Çağatay Türkçesi dönemi muhtelif isimlerle adlandırılırken esas olarak Cengiz Han'ın çocuklarından Çağatay'a dayandırılır. *"Cengiz Han'ın çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin medeni merkezlerinde XIII.-XV. yüzyıllarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde zengin bir edebiyat meydana getiren Orta Asya edebi lehçesidir"* (Köprülü 1945: 270-323). *"Çağatay Türkçesi, XIX. yüzyılın sonuna kadar Orta Asta Türk devletlerinde yazı dili, edebi dil ve diplomasi dili olarak kullanılmıştır"* (Canpolat 2002: 769-776). Çağatay Türkçesi ve Çağatay Edebiyatı alanında önemli çalışmalar yapan Zuhal Ölmez yayınladığı makalesinde bu edebi Orta Asya Lehçesini ifade etmek için kullanılan *Çağatay tili ve Çağatay türkisi* terimleri, Timurlular zamanında, Timurlular devletinde ortaya çıkan Türk yazı dili anlamını kazanmıştır. Buna rağmen XV. ve XVI. yüzyıla kadar yazar ve şairler *Çağatay* sözcüğünü bu anlamda hemen hemen hiç kullanmayıp bunu yerine *türkī, türk(ī) tili, türkī lafzı, türk elfāzı, Türkçe, Türkçe til* gibi genel terimleri tercih etmişlerdir. Daha sonra "Çağatay" sözcüğünü kullanacak olan Ali Şir Nevaī de *Muhakemetü'l-lugateyn*'de *Türkī, Türkçe, Türk tili* terimlerini tercih etmiştir. XVII. yüzyıl yazarlarından Ebu'l-gazi Bahadır Han *Şecere-i Terākime* ve *Şecere-i Türk* adlı eserlerinde bu dönemin dili için *Türkāne, Türkī* ve *Türk tili* terimlerinin kullanıldığını ifade eder (Ölmez 2007: 173-219).

> Çağatay Hanlığı, tarihi boyunca çeşitli hükümdarlar tarafından yönetilmiştir. Kara Hülagü Han (1242-1246), Yisun Müngge Han (1246- 1251), Barak Han (1266-1271), Nikbay Han (1271-1274), Buka Timur Han (1274- 1277), Duva Han (1277- 1307), Künçük Han (1307- 1308), Kebek Han (1319- 1326), Aleaddin Tarmaşirin Han (1326- 1335), Tugluk Timur (1347- 1363) tarihleri arasında Çağatay Hanlığını idare etmişlerdir. Duva Han ve Kebek Han döneminde Çağatay ulusu en parlak devrini yaşamıştır (Ölmez 2007:174-175).

Uzun asırlar boyunca varlığını devam ettiren, Doğu Türkçesinin temsilcisi olan Çağatay Türkçesi döneminin araştırılması ve dönemlere ayrılması noktasında birçok Türkolog çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bunların en bilinenleri A. N. Samoyloviç, Köprülü, Şçerbak, Eckmann, Caferoğlu, Eraslan ve Canpolat'tır.

Çağatay Türkçesi dönemi Türk dili ve edebiyatının önemli bir kısmını kapsamaktadır. Yapılan tasniflerde verilen dönemler içerisinde birçok sanatkâr yetişti ve günümüze ulaşan sayısız eserler verildi. Dönemin sanatkârları Türk edebiyatının birçok sahasında ilk örnekleri verdiler. Bu eserlerde devrin etkin edebî dili Farsça olmasına rağmen Çağatay Türkçesinin dil özellikleri hâkimdir. Bu dönemde yazılan şiirler Divan şiirinin ilk örnekleri olma özelliğini taşımaktadır. Çağatay Türkçesi incelenirken onu dönemlere ayıran Türkologlar, yetişen sanatkârları da bu dönemler içerisinde incelemişlerdir. Çağatay Türkçesinin ilk dönemi olan klasik öncesi dönem yani Nevayi öncesi dönem diye adlandırılan dönemde Sibicabi, Atayi, Ahmedi, Haydar Harezmi (Tilbe), Yusuf Emiri, Harezmli Hafız, Mevlana Sekkāki, Gedaī, Seyyid Ahmed Mirza, Lutfi, Yakınī gibi dönemi etkileyen şahsiyetler yetişmiştir. Bu sanatkârlar gazel, kaside, mesnevi, tuyuğ, münazara gibi çeşitli türlerde eserler verdiler. 1465-1600'lü yılları içine alan ve Nevayi dönemi olarak adlandırılan Klasik Dönem Çağatay Türkçesinin zirveye ulaştığı dönemdir. Devrin hükümdarı Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevayi[1] bu dönemde tarih, astronomi, edebiyat, din ve dil alanında eserler verdiler. Bunun yanı sıra Hamidī, Şahī, (Sultan Mesut Mirza), Şiban Han, Muhammed Salih, Padişah Hoca, Gazi Zahireddin Muhammed Babür, Ubeydullah Han, Bayram Han, Kāmran Mirza dönemin isimleridir.

[1] Ali Şir Nevayi, 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Herat'ta doğdu. Babası Kiçkine Bahadır Timur'un torunlarının hizmetinde bulunmuş, sonra Babür Şah'n sarayında önemli bir mevki sahibi olmuştur. Nevayi'nin çocukluğu, Timurlu şehzadesi Hüseyi Baykara ile birlikte geçmiş, birlikte tahsil görmüşler ve 1469'da Hüseyin Baykara Horasan'ı ele geçirip Timurlular tahtına çıkınca Nevayi'de onun yanında olmuştur. Baykara'nın yakın arkadaşı olan Nevayi, onun naipliğini ve nedimliğini de yapmıştır. Nevayi, 3 Ocak 1501 tarihinde yine doğduğu şehirde, Herat'ta hayata gözlerini yummuştur. Sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden birisi olan Nevayi, yaşadığı süre boyunca çeşitli türlerde birçok eser kaleme almıştır. Eserleri 29 adet olup divan, hamse, tezkire, dil ve edebiyat, din ve ahlak, tarih, biyografi ve belge türlerindedir. Türkçe eserlerinde Nevayi, Farsça eserlerinde ise Fāni mahlasını kullanmıştır. Nevayi'nin Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde büyük tesiri olmuştur. Bundan dolayı Çağatayca'ya "Nevayi dili" denmiştir.
Bkz. Günay Kut, "Ali Şir Nevayi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* TDV Yayınevi, İstanbul 1989, II, 449-453.
Bkz. Mustafa Argunşah, *Tarihi Türk Lehçeleri Çağatay Türkçesi*, Kesit Yay., İstanbul 2014, 42.

Klasik sonrası dönem özellikle siyasi anlamda çalkantılı bir dönemdir. Bu karışıklıklar edebî faaliyetleri de etkilemiştir. Çağatay edebiyatı gittikçe eski gücünü kaybetmiştir. Klasik sonrası dönemin en bilinen ismi Ebu'l-gazi Bahadır Han'dır. Bu dönemin diğer sanatkârları Baba Rahim, Meşreb, Saykalī, Sufī Yār, Turdı, Hüveyda, Munis Harezmi, Nadire, Mahzune, Üveysī, Nadir vb. isimler bu dönemde eser verdiler.

> Genel olarak Türk dili tarihi, özel olarak Çağatay Türkçesi ile ilgili çalışmalarda bu yazı dilinin coğrafyası olarak genellikle Karadeniz, Kafkaslar ve Hazar'ın kuzeyi; Hazar ve İran'ın doğusu olarak tarif edilmektedir. XVI. ve XX. yüzyıllar arasında Kuzey ve Doğu Türk dünyasında birçok devlet, hanedan ve hanlık kurulmuştur. Bir bölümü XIV. yüzyıldan başlayan bu siyasi teşekküller; Karadeniz, Kafkaslar ve Hazar'ın kuzeyinde, Batı Sibirya'da ve Kazak bozkırlarında (Deşt-i Kıpçak) Altın Orda Hanlığı; Isık Göl, Yedisu ve Doğu Türkistan'da Doğu Çağatay Hanlığı , Batı Türkistan, Güney Türkistan ve Harezm'de Timurlular; Batı Sibirya'da Sibir (Tümen) Hanlığı; Kırım yarımadası ile Karadeniz'in kuzeyinde, Don- Özi arasındaki topraklarda doğuda Kafkaslara kadar uzanan coğrafyada Kırım Hanlığı; İdil boyunda, Kazan, Bulgar, Alabuğa şehirleri ve çevresinde Kazan Hanlığı; Mavereünnehir'de Buhara Hanlığı; Bugünkü Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da Babürlü İmparatorluğu; Harezm, Mangışlak ve bugünkü Türkmenistan'da Hive Hanlığı; Doğu Türkistan'da Hocalar Devri; Fergana Vadisi'nin doğusu ile bugünkü Kırgızistan'da Hokand Hanlığı olarak varlığını sürdüren bu coğrafyaların ve siyasi teşekküllerin tamamında Çağatay Türkçesi ortak yazı dili olarak kullanılmıştır (Ercilasun, Çağatay Türkçesinin Kullanıldığı Alanlar". *Milli Düşünce*, https://www. millidüşünce.com).

Bütün bu coğrafyaları etkisi altına alan ve buralarda ortak yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesi, Türk dili tarihi ve Türk edebiyatı açısından oldukça önemli bir konuma sahiptir. Türk- İslam medeniyetinin birçok eseri bu döneme aittir. Bu dönemde özellikle klasik Türk edebiyatının ilk örnekleri verilmiştir.

> Anadolu'nun Selçuklular ile başlayıp Osmanlılar ile devam eden tarihi boyunca Orta Asya ile çok yönlü ilişkileri olmuştur. Bu ilişkilerin özellikle din, tasavvuf, ilim, kültür ve sanat alanlarında çok boyutlu olarak asırlardır devam edip geldiği bilinmektedir (Canım 2002: 137).

Klasik Osmanlı şairleri Çağatay Türkçesi ile şiirler kaleme alırken bu şiirlerde özellikle Nevayi etkisi göze çarpmaktadır. "*Osmanlı sahasında Doğu Türkçesi ile şiir yazma geleneği Nevayi'den önce yaşayan Şeyyad Hamza -i Daī'ye kadar uzanır"* (Mert 2017: 107). *"Osmanlı sahasında sanatçılar Çağatay Türkçesi ile gazel, rubai, muhammes, tahmis, tarih manzumesi, kıt'a, mülemma türlerinde şiirler kaleme almışlardır"* (Sertkaya 2001: 129). Osmanlı Padişahlarının büyük bölümünün edebiyata

ilgi duydukları bilinmektedir. Birçok Osmanlı Padişahının bir divan oluşturacak kadar şiir yazdığı sanatkârları himaye ettikleri bir gerçektir. Özellikle Fatih, Yavuz ve Kanuni gibi Osmanlı Padişahları bilim ve sanata önem vermişlerdir. "*Bilim adamlarını ve sanatkârları kendi yanlarında görmek istemişlerdir. Örneğin, Fatih Sultan Mehmet Doğu Türklüğüne mensup olan Ali Kuşçu'yu davet etmiş ve ondan günlüğü 200 akçeye Ayasofya Medresesi'nde ders vermesini istemiştir. Anadolu'ya Nevayi'nin eserlerini ilk olarak kendisi de bir Orta Asya Türkü olan Basrī getirmiştir. Āşık Çelebi ve Kınalı-zade Hasan Çelebi'nin tezkirelerinde Ahmet Paşa'nın Nevayi'ye nazire*[2] *yazdığı bilgisi yer almaktadır"* (Çavuşoğlu 2011: 23- 35).

> XIV. yüzyılda Şeyyad Hamza ile başlayan Anadolu Türklerinin Doğu Türkçesi ile şiir söyleme geleneği, XV. yüzyılda Ahmed-i Dai, Kaygusuz Abdal, Sāfī, Karamanlı Nizamī, Fuzūlī ve Semerkant'dan İstanbul'a gelen Şeyh-zade Abdurrezzak Bahşı ile devam etmiştir. XVI. yüzyıl Anadolu şairlerinden Hāfız, Hāfız oğlu Niyāzi, Şükrī, İlāhī Beg, Cemilī, Subhī, Selimī (Yavuz Sultan Selim), Amrī, Za'fī, Dukakin-zade Ahmed, Kātibī (Seydi Ali Reis), Sa'ī (-ī Daī) gibi isimler Doğu Türkçesiyle şiir söylemeyi devem ettirmişlerdir. Bunlara XVII. yüzyılda Nedīm-i Kadīm, Fasih Ahmed Dede, XVIII. yüzyılda Nedim ve Şeyh Galip isimleri ekleyebiliriz. XV. yüzyılda Anadolu'ya Osmanlı şairi Basīrī tarafından Nevayi'nin divanlarının getirilmesi ve Azmī tarafından külliyatın toplanması ile artık Nevayi Anadolu'da tanınmaktadır (Sertkaya 2001: 129).

Anadolu sahasında Çağatay Türkçesinin temsilcisi olan Nevayi büyük ölçüde tanınmaktadır. Dönemin önemli Osmanlı şairleri Nevayi'nin şiirlerine ilgi duymuş ve eserlerini yakından tanımışlardır. "*Ali Şir Nevayi'nin genç yaşlarında Anadolu'da tanındığını, Osmanlı Devleti'nin ileri gelen kişilerinden hiç değilse biriyle mektuplaştığı bilinmektedir. Āşık Çelebi, Adnī (Veli Mahmud Paşa, öl. H. 879- M. 1474) maddesinde Mahmud Paşa'nın Nevayi ile mektuplaştığını söylemektedir*" (Çavuşoğlu 2011: 23- 35). Osmanlı şairlerinin Çağatayca yazdıkları şiirler hakkında geniş çalışmalar yapan O. F. Sertkaya yayımladığı makalesinde Osmanlı sanatkârlarından Behiştī ve Kandī'nin Herat'a kadar uzandıklarını, Basrī'nin oradan geldiğini, Bahtī adında bir şairin II. Bayezid'e bir Farsça mektupla birlikte Nevayi'nin iki gazeline söylediği iki nazireyi sunduğu bilinmektedir (Sertkaya 2012: 157). "*Nevayi'ye Çağatayca nazireler yazmak*

[2] Bir şairin şiirine başka bir şair tarafından aynı şekil, vezini kafiye ve redifle yazılan şiir. Kelime Arapça "eş, değer" anlamındaki "nazir"den gelir.

modası, Osmanlı ve Azerī şairleri arasında XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir" (Köprülü 1945: 270- 323).

> Kanuni devrinin başlarında Bursalı Lami'ī Çelebi (öl. H. 938- M. 1531) Ali Şir Nevayi'nin *Ferhad ve Şirin* mesnevisini Latifī'nin ifadesiyle tatar ibarelerini Türkçe terkiplerle ifade ederek terceme suretiyle Anadolu Türkçesine kazandırmıştır. Yine Kanuni devrinde Şah Mehmed Kazvīnī (öl. H. 966- M. 1558) Nevayi'nin *Mecalisü'n- nefayis*'ini tezyil etmiştir (Çavuşoğlu 1976: 75).

XVI. yüzyıl devri büyük şairlerinden Hayalī Beg'in divanında Nevayi'nin büyüklüğünü ve ustalığını belirten şu beyitler yer almaktadır:

"Sonra geldümse Necati'yle Nevaī nola

Hār evvel ser zened ez şāh u ba'd ez har gül" (Tarlan 1945: 38).

Bütün bu kaynaklar ve araştırmalar Çağatay Türkçesinin ve bilhassa Nevayi etkisinin Anadolu klasik şairlerinin dikkatini çektiği ve Doğu Türkçesi ile şiir yazmanın bu devirde bir hevesten öte gelenek haline geldiği görülmektedir. XV.- XIX yüzyıllarda Anadolu coğrafyasında yetişen önemli şairlerin Çağatay dil özellikleri gösteren şiirler yazmaları ve Nevayi'yi Doğu Türkçesinin üstadı kabul ederek ona nazireler yazmaları Nevayi'nin Türk edebiyatının en önemli isimlerinden biri olmasının büyük göstergesidir. *"Ayrıca Tanzimat dönemi aydınlarından Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami ve Ali Suavi gibi dönemin önemli şahsiyetleri de Çağatay Türkçesine ilgi duymuştur"* (Şen 2014: 81). XIV. ve XV. yüzyıllar ile XIX. yüzyıllar arasında klasik Osmanlı şairlerinden birçok önemli isim Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini gösteren şiirler yazmışlardır. Bu şiirlerin bazıları Çağatay Türkçesinin önemli şairleri olan Ali Şir Nevayi ve Mevlāna Lutfi'nin şiirlerine yazılan nazireler olduğu hâlde bazı klasik Osmanlı şairlerinin de Çağatay Türkçesiyle özgün şiirleri bulunmaktadır.

Bütün bu bilgiler ışığında hazırlanan tez çalışmasında temel amaç XIV. ile XVIII. yüzyıllar arasında Türkistan coğrafyasında teşekkül eden Çağatay Türkçesinin Anadolu sahasına etkilerinin belirlenmesi, Çağatay Türkçesinin dil unsurları ile şiir yazan şairlerin tespit edilip dil unsurlarının ses ve şekil bilgisi açısından detaylı bir incelenmesinin yapılmasıdır. Bu inceleme neticesinde iki coğrafyanın etkileşimini gözler önüne sererek Osmanlı klasik şiirine olan etkisini izah ve tespit etmektir.

Tezde kullanılan yöntem büyük ölçüde, daha önce yapılmış olan dil incelemelerinden istifade edilerek belirlenmiştir. Şiirlerin dil incelemesi yapılırken bu alanda yapılan çalışmalar incelenmiş özellikle Mustafa Argunşah'ın "Tarihi Türk Lehçeleri Çağatay Türkçesi" adlı çalışması esas alınmıştır. Şiirlerin tahlil metodu tezinde yöntemi olarak benimsenmiştir.

Tez çalışması, Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Çağatay Türkçesinin tanımı, gelişim süreci, dönemin önemli sanatkârları, Çağatay Türkçesinin etki alanı ve Anadolu sahasına etkileri araştırılmıştır. Tezin birinci bölümünde Çağatay Türkçesinin ses ve şekil özellikleri verilerek örnekler üzerinden izah edilmiştir. Tezin ikinci bölümünde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri ile şiir yazan şairler yüzyıllara göre tasnif edilmiştir. Buna göre XIV. ve XV. yüzyıllarda 2 şair, XVI. yüzyılda 9 şair, XVII. yüzyılda 3 şair ve XVIII. yüzyılda 4 şair olmak üzere 18 şair tespit edilmiştir. Bu şairlere ait 34 gazel, 4 muhammes, 3 tarih manzumesi, 2 rubai ve 2 tahmisten oluşan şiirlerin dil incelemesi yapılmıştır. Şiirlerin transkripsiyonlu metinleri verilerek bu şiirlerde geçen Çağatay Türkçesine ait dil unsurlarını yansıtan kelimeler tek tek tespit edilerek kelime tahlilleri yapılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında inceleme neticesinde elde edilen veriler belirtilmiştir. Bu tez çalışmasının yapılabilmesi için kaynakçada belirtilen 40'a yakın kaynaktan istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

1.1. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

1.1.1. Ünlüler

Çağatay Türkçesi çok geniş bir sahada yaklaşık olarak beş yüz yıl kullanılmıştır. Bu döneme ait metinlerin birkaçı Uygur harfleriyle yazılmış olmasına rağmen genel itibarıyla metinlerin çoğunluğu Arap alfabesiyle yazılmıştır. Bu nedenle metinlerin transkripsiyon alfabesine aktarımında farklı işaretlerin kullanılması gerekmektedir. Özellikle Türkçe kökenli kelimelerdeki bazı seslerin karşılığının belirtilmesinde Arap alfabesinin tam olarak bunu karşılamadığı bilinmektedir.

Çağatay Türkçesinde kapalı /ė/ sesiyle birlikte dokuz ünlü bulunmaktadır: *a, e, ė, ı, i, o, ö, u, ü.* Türkçedeki /e/ ile /i/ arasında yer alan /ė/ sesini Arap alfabesinde gösterecek bir işaret bulunmadığından tarihi metin yayımlarında kullanılmadığı görülmektedir (Argunşah 2014: 77-78).

1.1.2. Ünlü-Ünsüz Uyumları

Çağatay Türkçesinin ses özellikleri incelendiğinde kalınlık- incelik uyumunun bazı istisna kelimeler ve Arapça-Farsça alıntı kelimeler dışında korunduğu görülmektedir. Uyum dışı örneklerin nedeni genellikle aldıkları eklerden kaynaklanır:

üst+i+ ga, derd+ im+ ġa, fetiḫ+ ġa

Düzlük- yuvarlaklık uyumu sağlam değildir. Çağatay Türkçesinde ilk hecesi düz ünlülü kimi kelime tabanlarının ikinci hecesi yuvarlak olabileceği gibi bunun tersi de mümkündür. Eserlerde aynı kelimenin hem düz hem yuvarlak ünlülü biçimleri bulunmaktadır (Argunşah 2014: 81).

+DIn ayrılma durumu eki: *kön͡gül+ din*

+nI belirtme durumu eki: *ebed+ ni*

+**GIl** ikinci tekil şahıs emir kipi: *iste- gil*

Çağatay Türkçesinin ünsüz uyumları incelendiğinde kelime ve eklerde uyuma giren veya uyum dışı kalan yazımlara rastlanmaktadır. Bu nedenle tam bir ünsüz uyumundan bahsedilemez (Argunşah 2014: 87).

aty- ḳan, sor- ġan, yoḳ+ tur vb. kelimelerin aldığı eklerde ünsüz uyumu görülmektedir.

keç- dük, iç- di, eşit- dim, yet- di+ ler vb. ekleri alan kelimelerde ise uyum dışı yazımlar bulunmaktadır.

1.1.3. Ses Değişmesi

Çağatay Türkçesi metinlerinde ünsüz değişmeleri dönemin dil özelliklerini yansıtması bakımından oldukça önemlidir. Metinlerde en çok karşılaşılan ünsüz değişmeleri şu şekildedir:

1. /m-/< /b-/ değişmesi ve kelime başındaki */b/* sesinin korunması

men< ben

mendin< benden

bol- ġan, bol- mış, bol- ma- ġay- dı, bol- ur- dı

2. Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

Çağatay Türkçesinde kelime başındaki *k* sesi korunmuştur.

kö͡ngül, köz+ ler+ im+ din, kir- me- gey, köz+ de+ ki, kil- miş

2. /v/< /w/< /b/ değişmesi

Çağatay Türkçesinde /b/ sesleri korunmaktadır sadece birkaç kelimede /b-/ sesi /v-/ olmuştur (Argunşah 2014: 89).

bar< var, bar-< var-, ber-< ver-

Karahanlı ve Harezm Türkçesinin iç ve son sesteki /-w-/, /-w/ ünsüzü Çağatay Türkçesinde /-v-/, /-v/ olmuştur (Karaağaç 1988: 23).

ev< ew, evür-< ewür-, ḳav-< ḳaw-

3. /y/< /d̲/< /d/ değişmesi

Karahanlı ve Harezm Türkçesinde /d̲/ sızıcı sesi Çağatay Türkçesinde /y/ sesine dönüşmüştür:

ayaḳ< aḍaḳ

boy< boḍ

eygü< eḍgü

4. ḫ< ḳ değişmesi (sızıcılaşma)

Bu ses değişmesi birçok kelimede Çağatay Türkçesinden önceki devirlerde meydana gelmiştir (Eckmann 2012: 49).

arḫa< arḳa

aḫça< aḳça

5. /-f-/< /-p-/ değişmesi

Dudak ünsüzü /p/ sesi bazı kelimelerde diş- dudak ünsüzü /f/ sesine döner:

tofrak<toprak

yafraḳ< yapraḳ

6. Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

Çağatay Türkçesinde kelime başındaki /t-/ sesleri korunmuştur:

tüş- ti

dile-< tile-

dil< til

7. /-s/< /-z/ değişmesi (tonsuzlaşma)

Çağatay Türkçesinde geniş zamanın olumsuzunda tonlu /-z/ ünsüzü tonsuzlaşarak /-s/ olur (Argunşah 2014: 95).

tüken- mes→ fiil- olumsuzluk eki

bil- mes→ fiil- olumsuzluk eki

8. İkizleşme

Özellikle sayı isimlerinde bu ses özelliğine rastlanmaktadır:

ikki, yetti, toḳḳuz, sekkiz vb.

9. Göçüşme (Yer Değiştirme/ Metatez)

Bir kelime içinde iki ünsüzün yer değiştirmesi şeklinde ortaya çıkan ses özelliğidir. Çağatay Türkçesinde de bazı kelimelerde bu özelliğe rastlanmaktadır:

yamġur< yamḳur< yağmur

örgen-< ögren-

1.2. ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

1.2.1. İsim ve İsim Çekimi

Çokluk, iyelik ve durum ekleri Türkçede isim çekim ekleridir. Bu ekler Çağatay Türkçesinde Karahanlı ve Harezm Türkçesi dönemlerinden biraz farklılık gösterirler. Bu farklılıklar özellikle durum eklerinde görülmektedir (Argunşah 2014: 117).

1.2.2. Çokluk Eki

Çağatay Türkçesinde çokluk eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *+lAr* şeklindedir.

*"keçe+ler", "bu+lar", "melik+ler", "tün+ler", "yigit+ler", "sevdā+lar"*vb.

1.2.3. İyelik Ekleri

Bu ekler, isim kök ve gövdeleriyle sıfat-fiil eklerine gelerek kelimeye sahiplik anlamı katarlar. İyelik ekleri, eklendikleri ismin dışındaki bir nesneyi de belirtirler. Bu belirtme, ismin karşıladığı nesnenin ait olduğu kişiyi göstermek biçiminde gerçekleşir (Çelik 2017: 58). Çağatay Türkçesinde iyelik ekleri şunlardır:

Teklik

I. tekil şahıs: +(I/U)m: *köz+ üm, til+ im, kön͡g(ü)l+ üm*

II. tekil şahıs: +(I/U)n͡g: *kūy+ un͡g, zülf+ ün͡g*

III. tekil şahıs: +(I) +(s)I: *közgü+ si, köz+ i*

Çokluk

I. çokluk şahıs: +(I/U)mUz: *söz+ ümiz, ekki+ miz*

II. çokluk şahıs: +(I/U)ŋIz: *leb+ iŋiz, cān+ lar+ıŋız*

III. çokluk şahıs: +(l)ArI: *kön͡gül+ leri, tiş+ leri, bende+ leri*

1.2.4. Durum Ekleri

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de dokuz durum eki bulunmaktadır. Bu durum ekleri şunlardır:

1.2.4.1. Yalın durum: İsimlerin yalın durumu eksizdir.

1.2.4.2. İlgi durumu eki: +nIŋ, +Iŋ, +nI: *derd+ iñ+ü**ñ**→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki*

1.2.4.3. Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I: *sözni→ söz+ ni→ isim+ belirtme durumu eki*

uşşāknı→ uşşak+ nı→ isim+ belirtme durumu eki

1.2.4.4. Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA: *ḳaşıga→ ḳaş+ ı+ ga→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki*

rakibā→ rakib+ a→ isim+ yönelme durumu eki

bizge→ biz+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

1.2.4.5. Bulunma durumu eki: +DA: *me̱zhebinde→ me̱zheb+ in+ de→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki*

çaġda→ çaġ+ da→ isim+ bulunma durumu eki

1.2.4.6. Ayrılma durumu eki: +DIn: *meygūnıñdın→ meygūn+ ıñ+ dın→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki*

közlerimdin→ köz+ ler+ im+ din→ isim+ çokluk eki+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

1.2.4.7. Araç (vasıta) durumu eki: +n, +lA: *anın→ an+ın→ isim+ araç durumu eki, benümle→ben+ üm+ le→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki+ araç durumu eki*

1.2.4.8. Yön gösterme durumu eki: +KArI, +KArU, +rA, +rU, +Ar, +r: *iç+ keri, taş+ ḳaru, il+geri*

1.2.4.9. Eşitlik durumu eki: +çA: *özge+ çe, atam+ ça, tamuġ+ ça*

1.2.5. Sıfatlar

Çağatay Türkçesinde sıfatlar genel Türkçeden ayrılmamaktadır. Sıfatlar genel anlamı ile niteleme ve belirtme sıfatları olarak ikiye ayrılır (Argunşah 2014: 130). Çalışmada incelenen şiirlerde en fazla karşılaşılan sıfat türü belirtme sıfatları içinde yer alan işaret sıfatıdır. Çağatay Türkçesinde işaret sıfatları şu şekildedir:

bu "bu", *ol* "o", *şol* "şu", *uşbu* "bu, işte bu", *uşol* "o, işte o"

Āhū köz birle boluptur ***uşbu*** aşlan içküçi
Yarışur dīvānesin ***ol*** odga düşüp yāne dip

1.2.6. Zamirler

1.2.6.1. Şahıs zamirleri

Çağatay Türkçesinde şahıs zamirleri:

men/ min→ ben

sen/ sin→ sen

ol→ o

biz/ bizler→ biz

siz/ sizler→ siz

olar/ alar/ anlar→ onlar

Çağatay Türkçesinde işaret zamirleri: *bu, uş/şu, uşbu/ uşbular, uşol/ uşal/ şol, ol, bular/ bunlar/ munlar, şular, anlar/ alar/ olar* dır.

1.2.6.2. Soru Zamirleri

Soru zamirleri: *kim, kimni* "kimi", *kimdin* "kimden", *kimge* "kime", *ne, neler, her ne, ne yerge* "nereye", *niçin, nedin* "neden", *neçe* "nice", *neçeme* "her ne kadar", *kaçan* "ne zaman", *ḳanda* "nerede", *ḳanḳı* "hangi" vb. (Argunşah 2014: 140- 141).

1.2.6.3. Belirsizlik zamirleri

Çağatay Türkçesinde çok sayıda belirsizlik zamiri kullanılmaktadır. Bazıları şunlardır: *barça* "bütün, hepsi", *başḳa* "başka", *ba'zı* "bazı", *bir neçe* "birçok", *burunġısı* "önceki", *ḳamuġlar* "hepsi", *ḳaysı biri* "herhangi biri", *tükel* "hepsi", *nemerse* "şey, bir şey", *birev- biregü* "biri", *bir kimerse* "bir kimse", *bir neme* "birçok", *hiç kim* "hiç kimse", *her kişi* "herkes", *her neçe* "her ne kadar" vb. (Argunşah 2014: 141).

Bunların dışında Çağatay Türkçesinde *öz* "kendi" dönüşlülük zamiri, *kim- ki* ilgi zamiri ve beraberlik ifade eden *birbirini, biri* biçimindeki birliktelik zamirleri bulunmaktadır.

1.2.7. Zarflar

1.2.7.1. Yer- yön Zarfları

Çağatay Türkçesinde yer- yön zarfları şunlardır: *anda* "orada", *andın* "oradan", *ara* "ara, arasında", *berü* "bu taraf", *ilgeri* "ileri", *keyin* "arka, geride", *munda* "burada", *mundın* "buradan", *taşḳarı* "dışarı", *yoḳarı* "yukarı" (Argunşah 2014:143).

1.2.7.2. Zaman Zarfları

Çağatay Türkçesinde Türkçe kökenli zaman zarflarının yanında Arapça ve Farsçadan alıntı çok sayıda zaman zarfı bulunmaktadır: *bu kün* "bugün", *burun* "önce", *erten* "yarın", *keyin* "sonra", *her dem* "her zaman", *dem- be- dem* "sürekli" *künde* "her gün" (Argunşah 2014: 143).

1.2.7.3. Azlık- Çokluk (Miktar) Zarfları

Türkçe kökenli azlık- çokluk zarfları şunlardır: *asru* "çok", *asru köp* "pek çok", *azcık* "azıcık", *bir yolı* "bir kez", *köp* "çok", *köpdin köp* "pek çok", *köprek* "daha çok", *öküş* "çok", *yaḳınraḳ* "daha yakın"

Alıntı olan azlık- çokluk zarfları ise şunlardır: *begayet* "çok", *besi* "çok", *bi- ḥad* "sınırsız, sayısız", *bisyār, bisyāri* "çok" *endek* "biraz" *ġayet* "çok", *ziyāde* "çok" (Argunşah 2014: 144).

1.2.7.4. Durum Zarfları

andağ- andaḳ “öyle”, *anıŋ deg* “onun gibi”, *birge* “beraber”, *beyle* “böyle”, *eyle kim* “öyle ki”, *uşmundaḳ* “işte böyle”, *mundağ* “böyle”, *şundaḳ* “şunun gibi”, *uşbularça* “bunlar gibi”, *teŋ* “eşit, denk” vb. zarflar Türkçe kökenlidir.

elbette “elbette”, *hergiz* “asla”, *hiç* “asla, hiç” vb. kullanılan durum zarfları ise Arapça ve Farsçadan alıntıdır.

1.2.7.5. Soru Zarfları

Çağatay Türkçesinde kullanılan soru zarfları şunlardır: *ḳaçan* “ne zaman”, *ḳaçanġaça* “ne zamana kadar”, *ḳanı ki* “hangisi ki”, *ḳayda* “nerede”, *ḳaydın* “nereden”, *neçe* “nasıl”, *her neçe* “her ne kadar”, *neçege* “ne kadara”, *neçedür* “ne zamandır”, *neçük* “nasıl”, *ne üçün* “niçin”, *ne yerge* “nereye” (Argunşah 2014: 144).

1.2.8. Edatlar

1.2.8.1. Bağlama Edatları

bile- bilen “ile”, *ilen* “ile”, *dağı- taḳı* “ve, dahi”, *kim* “ki”, *yana* “yine” vb. edatlar Türkçe kökenlidir.

Ki “ki”, *vü* “ve”, *veyāḫud* “veyahut”, *yāḫud* “yahut” vb. edatlar ise Arapça ve Farsçadan alıntıdır (Argunşah 2014: 145).

1.2.8.2. Çekim Edatları

aḏın “başka”, *artuḳ* “fazla”, *öŋin* “başka”, *özge* “başka”, *beri* “beri”, *keyin* “+den sonra”, *soŋ* “sonra”, *teġi* “+e kadar”, *içre* “içinde”, *ilgerü* “ileri”, *sarı* “-e doğru”, *teġrü* “+e doğru”, *üze* “üzerine, üzerinde”, *üçün* “için”, *köre* “göre” vb. (Argunşah 2014: 145-147).

1.2.8.3. Cümle Başı Edatları

Çağatay Türkçesinde *"bolmasa, eyle kim, yoksa"* dışındaki edatlar Arapça ve Farsça kökenlidir. Bu edatlar *belki* "belki", *çü, çün, çünki* "madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman"

eger, ger, er "eğer",*egerçi* "gerçi" (Argunşah 2014: 147).

1.2.8.4. Karşılaştırma Edatları

ger…ger "ister ister", *geh…geh* "zaman zaman", *hem…hem* "hem", *kerek…kerek* "gerek…gerek" *yā…yā* "ya…ya" Çağatay Türkçesinde sıklıkla kullanılan karşılaştırma edatlarıdır.

1.2.8.5. Benzetme Edatları

ança "onun gibi", *andaġ* "onun gibi", *bigin, kibi, kibin* "gibi", *bulay* "böyle", *deg, teg, day, dek* "gibi" vb.

1.2.9. İsim- Filler

-mAk

ayt- maḳ→ fiil- isim- fiil

yügür- mek→ fiil- isim- fiil

1.2.10. Sıfat- Fiiller

-Ar, -r, -Ir, -GAn, -KAn, -An, -GU, -KU, -GUçI, -KUçı, -mIş

olgan→ ol- gan→ fiil- sıfat- fiil

ḳılġanda→ ḳıl- ġan+ da→ fiil- sıfat-fiil+ bulunma durumu eki

azġanlarġa→ az- ġan+ lar+ ġa→ fiil- sıfat-fiil eki+ çokluk eki+ yönelme durumu eki

eylegende→ eyle- gen+ de→ yardımcı fiil- sıfat-fiil+ bulunma durumu eki

ötküçi→ öt- küçi→ fiil- sıfat- fiil

1.2.11. Zarf-Fiiller

-A, -GAç, Kaç, -GAndA, -KAndA-, -(U)p, -GInçA, GUnçA

yıġlap→ yıġla- p→ fiil- zarf- fiil eki

körüp→ kör- (ü)p→ fiil- zarf-fiil eki

tüşürgeç→ tüş- ür- geç→ fiil- fiilden fiil yapan ek- zarf- fiil

ķılġanda→ ķıl- ġanda→ fiil- zarf-fiil+ bulunma durumu eki

körgeç→ kör- geç→ fiil- zarf- fiil

itkeç→ fiil- zarf- fiil

aytıp→ ayt- (ı)p→ fiil- zarf- fiil

1.2.12. Fiil Çekimleri

Basit Çekim

a. Görülen geçmiş zaman

I. tekil şahıs: -DIm, -DUm

boldum→ bol- dum→ fiil- I. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

ayttım→ ayt- tım→ fiil- I. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

II. tekil şahıs: -DIŋ, -DUŋ

ketdiŋ→ ket- diŋ→ fiil- II. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

kördüŋ→ kör- düŋ→fiil- II. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

III. tekil şahıs: -DI

tüşti→ tüş- ti→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

ayt- dı→ ayt- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

I. çoğul şahıs: -DIK, -DUK

bildük→ bil- dük→ fiil- I. çoğul şahıs görülen geçmiş zaman kipi

tüştük→ tüş- tük→ fiil- I. çoğul şahıs görülen geçmiş zaman kipi

II. çoğul şahıs: DIŋIz, -DUŋUz

bardınız→ bar- dınız→ fiil- II. çoğul şahıs görülen geçmiş zaman kipi

saldınız→ sal- dınız→ fiil- II. çoğul şahıs görülen geçmiş zaman kipi

III. çoğul şahıs: -DIlAr

kelmediler→ kel- me- diler→ fiil- olumsuzluk eki- III. çoğul şahıs görülen geçmiş zaman kipi

b. Öğrenilen geçmiş zaman

I tekil şahıs: -mIş-men

ķalmışmen→ ķal- mış-men→ fiil- I. tekil şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

barmışmen→ bar- mış-men→ fiil- I. tekil şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

II tekil şahıs: -mIş-sen

körmişsen→ kör- miş-sen→ fiil- II. tekil şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

ķırmışsen→ ķır- mış-sen→ fiil- II. tekil şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

III tekil şahıs: -mIş

almış→ al- mış→ fiil- III. tekil şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

oķumış→ oķu- mış→ fiil- III. tekil şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

I çoğul şahıs: -mIş-biz

bolmışbiz→ bol- mış-biz→ fiil- I. çoğul şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

II çoğul şahıs: mIş-siz

bolmışsiz→ bol- mış-siz→ fiil- II. çoğul şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

III çoğul şahıs: mIşlAr

ķoymışlar→ ķoy- mışlar→ fiil- III. çoğul şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi

c. Geniş zaman

I. tekil şahıs: -r-men, -Ar-men, -Ur-men

ayturmen→ ayt-ur-men→ fiil- I. tekil şahıs geniş zaman kipi

II. tekil şahıs: -r-sen, -Ar-sen, -Ur-sen

ölersen→ öl- er-sen→ fiil- II. tekil şahıs geniş zaman kipi

III. tekil şahıs: -r, -Ar, -Ur

tiler→ tile- r→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman kipi

I. çoğul şahıs: -r-miz, -Ar-miz, -Ur-miz, -Ur-biz

bolurmiz→ bol- ur-miz→ fiil- I. çoğul şahıs geniş zaman kipi

II. çoğul şahıs: -r-siz, -Ar-siz, -Ur-siz

eylersiz→ eyle- r-siz→ fiil- II. çoğul şahıs geniş zaman kipi

III. çoğul şahıs: -rlAr, -ArlAr, -UrlAr

barurlar→ bar-urlar→ fiil- III. çoğul şahıs geniş zaman kipi

d. Şimdiki zaman

I. tekil şahıs: -AdUr-men, -A turur- men, -U turur- men

ḳorḳa turur-men→ ḳorḳ- a turur-men→ fiil- I. tekil şahıs şimdiki zaman kipi

II. tekil şahıs: -AdUr-sen

öltür edür-sen→ öl- tür- edür-sen→ fiil- fiilden fiil yapan ek- II tekil şahıs şimdiki zaman kipi

III. tekil şahıs: -AdUr, -A turur, -A durur, -ydUr, -y turur

ḳaçadur→ ḳaç- adur→ fiil- III. tekil şahıs şimdiki zaman kipi

I. çoğul şahıs: -ArUr-biz

keledürbiz→ kel- edür-biz→ I. çoğul şahıs şimdiki zaman kipi

II. çoğul şahıs: -AdIr-siz, -ydIr-siz

tapadursiz→ tap- adur-siz→ II. çoğul şahıs şimdiki zaman kipi

III. çoğul şahıs: -AdIlAr, -ydIlAr, -A tururlar

aytatururlar→ ayt- a tururlar→ fiil- III. çoğul şahıs şimdiki zaman kipi

e. Gelecek zaman

I. tekil şahıs: -GA-men, -GAy-men, KAy-men

ḳılġaymen→ ḳıl- ġay-men→ fiil- I. tekil şahıs gelecek zaman kipi

II. tekil şahıs: -GA-sen, -GAy-sen, KA-sen

ölgeysen→ öl- gey-sen→→ fiil- II. tekil şahıs gelecek zaman kipi

III. tekil şahıs: -GAy, -Kay

sāz *eylegey→ sāz eyle- gey→ isim+ yardımcı fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman kipi*

I çoğul şahıs: -GA-biz, -GAy-biz, Kay-biz

barġabiz→ bar- ġa-biz→ fiil- I. çoğul şahıs gelecek zaman kipi

II çoğul şahıs: -GA-siz, GAy-siz, Kay-siz

bilgeysiz→ bil- gey-siz→ fiil- II. çoğul şahıs gelecek zaman kipi

III çoğul şahıs: -GAylAr, -KAylAr

ḳılġaylar→ ḳıl- gaylar→ fiil- III. çoğul şahıs gelecek zaman kipi

Şart kipi: -sA

şifā tāpsa→ şifā tāp- sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

bolsa→ bol- sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

Emir kipi: -GIl, -KIl

işitkil→ işit- kil→ fiil- II. tekil şahıs emir kipi

soyurġal→ soyur- ġal→ fiil- II. tekil şahıs emir kipi

Gereklilik kipi: -kerek

vefā ḳılmak kerek, ayrılsa kerek, bolmasa kerek

Birleşik Çekim

a. Öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi

-mIş+ erdi, -p erdi, -p tururerdi

b. Görülen geçmiş zamanın hikayesi

Görülen geçmiş zaman ekinin üzerine *er-* yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi ile yapılır (Argunşah 2014: 178).

ayttım erdi→ ayt- tım erdi→ fiil- I. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi- yardımcı fiil

c. Geniş zamanın hikayesi

Geniş zaman ekinin üzerine gelen *er-* yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi ile yapılır (Argunşah 2014: 179).

aytur erdi→ ayt- ur erdi→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman kipi- yardımcı fiil

d. Şimdiki zamanın hikayesi

yorı- ve tur- süreklilik fiilinin geniş zaman çekimine er- yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır (Argunşah 2014: 179).

ḳıluyorur erdi→ ḳıl- u yorur erdi→ fiil- şimdiki zamanın hikayesi- yardımcı fiil

e. Gelecek zamanın hikayesi

-GAy, -Kay gelecek zaman ekine er- yardımcı fiilinin getirilmesi ile yapılır (Argunşah 2014: 179).

bolġay erdim→ bol- ġay erdim→ fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman kipi- yardımcı fiil

Fillerde olumsuzluk

-mAs, -mAz

kelmes→ kel- mes→ fiil- olumsuzluk eki

Fillerde soru

Çağatay Türkçesinde fillerde soru *-mU* ekiyle yapılır (Argunşah 2014: 180).

Ün çikerde ‘ışḳ ile bolmay ***mu*** uçḳun āşikār

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KLASİK ŞAİRLERİNİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZDIKLARI ŞİİRLERİN DİL ÖZELLİKLERİ

XIV. Yüzyıl ile XVIII. Yüzyıl Arasında Yazılan Çağatayca Şiirler

2.1. XIV.- XV. YÜZYIL

2.1.1. Ahmed-i Daī

Osmanlı klasik şairleri içerisinde Çağatay Türkçesi ile şiir yazan şairlerin ilklerinden biri olan Ahmed-i Daī XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, birçok eser vermiş âlim bir şairdir. Yıldırım Bayezid, Emir Süleyman devrinde yaşayan şair, manzum ve mensur eserleriyle Türk edebiyatında tanınan bir şairdir.

Ahmed-i Daī'nin asıl adı Ahmet, mahlasının da Daī olduğu, ayrıca Ahmed-i Daī'nin *Tıbbı-ı Nebevi* adlı eserinin mukaddimesinde kendinden "Ahmet İbn-i İbrahim İbn-i Muhammed el- ma'ruf bi'd Daī" diye söz ederek, dedesinin adının Muhammed, babasının adının İbrahim, kendi adının Ahmet ve mahlasının da Daī olduğu belirtilmiştir (Ertaylan 1952: 2).

Ahmed-i Daī'nin Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazeli Türkçe divanının bugün bilinen tek nüshasında yer almaktadır (Sertkaya 1971: 171-184). Daī'nin Türkçe divanı Burdur Vakıf Halkevi Kütüphanesi'nde kayıtlı (nr. 735)'da bulunmaktadır (Kut 1989: 56-58).

Aşağıda Ahmed-i Daī'nin Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazelin transkripsiyonlu metni verilerek dil özellikleri incelenmiştir.

1 Cām-ı yākūtı içer men bolġalı cān içküçi
Naḳd-i cān ṣatmak kerek çün boldı cānān içküçi

2 Cām-ı Cemşīd içmege genç-i Ferīdün yetmegey
Bolġalı heyhat uşol la'l-i bedehşān içküçi

3 Cur'asın nūş ider bolsa ḥayāt-ı cān bulur

Ḫıżr tek meñgü yaşar ol āb-ı ḥayvān içküçi
4 Men ciğerler ḫūn idüp men tā ḫūn itsem aña
Köz köre ḳanum içer ol közleri ḳan içküçi

5 Şekkerinüñ şükrini ḳılmaḳ diler men dil bile
Ḳukġa zāhidlıḳ yaraşmaz bolsa sulṭān içküçi

6 Nergis-i mestānesi çün cāna ḳasd itdi körün
Āhū köz birle boluptur uşbu aşlan içküçi

7 Cām-ı zerrin ol içüp Daī̄'ye taşlar cur'asın
Nūş-ı cān bolsun saña ḫoş içkil ay cān (içküçi)

(Sertkaya 1971:172).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

Çağatay Türkçesi metinlerinde /*b*-/ sesleri gerileyici benzeşme sebebiyle /*m*-/ olmuştur. Özellikle I. Tekil şahıslarda yani şahıs zamirinde *men* şekli ile kullanılır. Ek aldığında da baştaki /*m*-/ ünsüzü değişmez:

man+a, men+de, men+din, menim, meniŋ, mensiz vb.

Daī̄'nin yukarıdaki gazelinin birinci beyitinde kelime aslına uygun olarak *men* şekli ile kullanılmıştır. Gazelin üçüncü beyitinin ikinci mısrasında geçen ve "ebedi" anlamında kullanılan *mengü* kelimesi kimi metinlerde /*m-*/< /*b-*/ değişimine uğramadan *bengü* şekline de kullanılmaktadır.

Çağatay Türkçesinde diğer birçok Türk lehçesinde olduğu gibi kelime başındaki /*b*-/ sesleri korunmaktadır. Oğuz Türkçesi etkisi ile bazı örneklerde /*v*-/ şeklide görülmektedir. Metinde geçen *bol*- fiili Türk lehçelerinde sıklıkla kullanılan bir fiildir. Tarihi lehçelerde ve Oğuz grubu (Türkmen Türkçesi hariç) dışındaki çağdaş lehçelerde çoğunlukla *bol*- şeklindedir. *Bol*- fiili Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlerde sıklıkla kullanılmıştır (Uçar 2016: 125-151). *Bol*- fiili çoğunlukla esas fiil olarak kullanılmıştır. Kendinden önce gelen kelimenin anlamına bağlı olarak yardımcı fiil olarak da kullanımı da bulunmaktadır. *Bol*- fiili anlam itibariyle meydana gelmek, gerçekleşmek, bir şeyi elde etmek, bir durumdan başka bir duruma geçmek, mensup olmak, ait olmak gibi anlamlarda

kullanılan çok zengin bir fiildir. Daī'nin yukarıdaki gazelinde bu fiille ilgili şu kullanımlar vardır:

bolgalı→ bol-galı→ fiil- zarf-fiil

bolsa→ bol-sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

boluptur → bol- (u)ptur→ fiil- I. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi+ ø

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

kece (kice)→ isim kökü

kel-, keltür-, *ket-* örneklerinde olduğu gibi gazelde geçen *kerek*, *köz, kör-* kelimeleri bu kullanıma uygundur.

Gelecek zaman kipi

yetmegey→ yet- me- gey→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman kipi

Sıfat-fiil

içküçi→ iç- küçi→ fiil-sıfat-fiil

Kalınlık- incelik, düzlük- yuvarlaklık uyumu

Çağatay Türkçesinde kalınlık- incelik, düzlük- yuvarlaklık uyumunun bozulduğu örnekler vardır. Bu örneklere Daī'nin gazelinde de rastlanmaktadır:

ḳanum→ ḳan+ um→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki

zāhid+lık→ isim+ isimden isim yapan ek

İşaret zamiri

Gazelin dördüncü beyitinde yer alan ve Çağatay Türkçesinin en belirgin özelliklerinden biri olan ve Türkiye Türkçesindeki "o" işaret zamirinin "ol" şeklinin *aña→ añ+a* işaret zamiri+ yönelme durumu eki alarak oluşmuş şekli kullanılmıştır.

Köz köre ḳanum içer ***ol*** közleri ḳan içküçi

Bağlama edatları

bile→ bilen→ "ile"

Şekkerinüñ şükrini ḳılmaḳ diler men dil ***bile***

birle→ "ile"

Āhū köz ***birle*** boluptur uşbu aşlan içküçi

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

çekmege→ çekme+ge → isim+ yönelme durumu eki

kukġa→ kuk+ga→ isim+ yönelme durumu eki

/ng/ ünsüzünün kullanımı

Çağatay Türkçesinde damak *n*'si */ng/* işaretiyle bazen de sadece *ŋ(ñ)* işaretiyle gösterilir. (Argunşah 2014: 87).

aña→ ona

saña→ sana→san(sen)+ a→ isim+ yönelme durumu eki

meñgü→ meŋgü

şekkerinüñ→ şekker+ in+üñ →isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki

Emir kipi

Çağatay Türkçesinde ikinci tekil şahıslarda ek almadan kullanıldığı gibi *-GIl, -KIl, -GIn* eki alarak da kullanılır:

içkil→ iç-kil

2.1.2. Karamanlı Nizami

Nizami'nin hayatı hakkındaki bilgiler yeterli değildir. Şairin yaşadığı devir, doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi vermeyen kaynaklar, sadece Fatih Sultan Mehmet devrinde yaşadığını kaydetmekle yetinmişlerdir. Nizami, Karaman Beyliği hudutları dahilinde Konya'da doğmuştur. Şairin babası devrin tanınmış vaiz ve müderrislerindendir. Nizami'nin de münevver bir aile içinde yaşadığı anlaşılmaktadır (İpekten 1958: 63). İyi bir tahsil gören Nizami, yazdığı gazel ve mülemmaları ile kısa sürede şöhrete kavuşmuştur. Nizami'nin Türkçe ve Farsça şiirleri bulunmaktadır. Müretteb divanının İstanbul kütüphanelerinde beş nüshası bulunmaktadır (Sertkaya 1971: 172-174). Karamanlı Nizami'nin Çağatay Türkçesiyle yazılmış tek bir gazeli vardır.

Aşağıda Nizami'nin Çağatay Türkçesiyle yazdığı gazeli verilerek dil özellikleri incelenmiştir.

Gazel

1. Tā ṣafḥa-i ruḫsāra ḫatın͡g yazdı raḳam-nı
   Ser-nāme-i ḥüsni-ga mehin͡g çékti ḳalem-ni

2. Ol naḥs sitārem bile ceng eylemek ister
   Āhım ki tiker kūşe-i eflāke 'alem-ni

3. Köp cevr ü cefa itküçi yār ile sinin͡g dik
   Çinkis daġı itmezdi böle ẓulm u sitem-ni

4. Cān-sız büte tapḳunça san͡ga tapsa ne rāhib
   Ma' bud idinür bāri sinin͡g kibi ṣanem- ni

5. Çün ḳaddin͡g elif-dür dehenin͡g mim-dür ay dost
   Ol ḳadd ü dehen-din umaram derdime em-ni

6. İtlerin͡g izin yolda körüben sivünür min
   Müflis kişi tapmış kibi bir niçe direm-ni

7. Ṭūfan kibi birgeydi cihān ḫalḳını ġarḳa
   Ḡarḳ etmese sinemdeki köz közdeki nem-ni

8. Naḳḳāş disem közlerüme n'ola ki sin-siz
   Altun varaḳ üsti-ga yazar reng-i baḳam-nı

9. Ḳapıñda raḳibuña ṭaladma bizi ḥanım
   Zīra ki ḫarām etdi ḫudā ṣayd-ı ḥarem-ni

10. Baş üzre ḳopup bar ser-i kūyı- ġa Niẓāmī
    'Işḳı yolı- ġa ṣıdḳ ile bastın͡g çü ḳadem-ni

(Sertkaya 1971: 173).

***/ng/* ünsüzünün kullanımı**

Çağatay Türkçesinde damak *n*'si */ng/* işaretiyle bazen de sadece *ŋ(ñ)* işaretiyle gösterilir. Nizami'nin gazelinde Çağatay Türkçesinin bu dil özelliği beyitlerde aşağıdaki kelimelerde kullanılmıştır:

ḫatıng→ ḫat+ıng→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

mehing→ meh+ing→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

ḳadding→ kadd+ing→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

dehening→ dehen+ ing→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

itlering→ it+ ler+ ing→ isim+ çokluk eki+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, + nA

ruḫsāra→ ruḫsār+ a→ isim+ yönelme durumu eki

eflāke→ eflāk+ e→ isim+ yönelme durumu eki

ḫüsniġa→ ḫüsn+ i+ ġa→ isim+ tamlanan eki (III. tekil şahıs)+ yönelme durumu eki

ġarḳa→ ġark+ a→ isim+ yönelme durumu eki

derdime→ derd+ im+ e→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

közlerüme→ köz+ ler+im+ e→ isim+ çokluk eki+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

üstiġa→ üst+ i+ ġa→ isim+ tamlanan eki (III. tekil şahıs)+ yönelme durumu eki

raḳibunā→ raḳib+ un+ a→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

kūyıġa→ kūy+ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

yolıġa→ yol+ ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: DIn

dehendin→ dehen+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

közdin→ köz+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

sözdin→ söz+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

ḥüsnüñdin→ hüsn+ üñ+ din→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

āmuñdın→ āmu+ ñ+ dın→ isim+ II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Söz başında /m/ < /b/ değişmesi

min→ men→ ben

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

körüben→ kör-üben→ fiil- (Eski Anadolu Türkçesi) zarf fiil eki

kibi→gibi

köz→göz

közdeki→ köz+ de+ ki→ isim+ bulunma durumu eki+ ilgi edatı

e> i değişmesi

sining→ sin<sen

sivünür→ sivün-<sevin-

disem→ di-<de-

min→ min< men

Çağatay Türkçesinde sadece v ile biten fiil köklerinden sonra yuvarlaklaşma görülmektedir.

sivünür→ siv- ün- ür→ fiil- fiilden fiil yapan ek- fiilden fiil yapan ek

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

tiker→ diker

/v/< /w/< /b/ değişmesi

var-< bar-

Baş üzre ḳopup ***bar*** ser-i kūyı-ġa Niẓāmī

Sıfat-fiil

itküçi→ it-küçi→ fiil- sıfat-fiil

Zarf- fiil

tapḳunça→ tap- kunça→ fiil-zarf fiil eki

Benzetme edatı

deg→ dig→ dik→ "gibi"

Köp cevr ü cefa itküçi yār ile sinin͡g ***dik***

Bağlama edatları

bile→ "ile"

Ol naḥs sitārem ***bile*** ceng eylemek ister

Cümle başı edatları

çün→ "madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman"

Çün *ḳadding elif-dür dehening mim-dür ay dost*

2.1.3. Şair Sāfī̄

Osmanlı padişahlarından II. Murad devrinde yaşadığı bilinen şairin hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Şairin, Çağatay Türkçesi ile yazdığı 9 beyitlik bir gazeli bulunmaktadır. Bu gazel İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesi, Umumī̄, no 5782'de kayıtlı olan Hacı Kemal'in tertip etmiş olduğu *Cāmiü'n- nezāir* adlı şiir mecmuasının 688. sahifesinde bulunmaktadır (Sertkaya 1976: 169).

Gazel

1. Ey nesīm-i cān-fezā barġıl diyār-ı yārġa
   Yüz sürüp ‘arż-ı niyaz it mindin ol dildārġa

2. Benża’īf ü nātüvānım varabilmen sen digil
   Yārnı közdin salıp yüz birmek aġyārġa

3. Türk-i mestüñ germ olup cān mülkini çapmaḳ diler
   Hey dimezseñ vey baña ol ẓālim ü mekkārġa

4. Fitne düşer şehre vü ‘ālem ṭolar ġavġā bilen
   Sen bu ḥüsn ü ḫulḳile barsañ bāzārġa

5. Rūsiyeh bolur saçuñ- nın ‘anber- efşān- būlıġı
   Nisbet iden ḫalḳ içinde nāfe-i tātārġa

6. Leblerüñ vaṣfında dil sözdin söz açıp ḫoş dimiş
   Ḳufl-ı la’līn-dür k’urulmuş dürc-i gevher-bārġa

7. Hālemidür ay yüzüñ devrindeki didim, didi
   Ḫaṭṭ-ı reyḫān-dur yazılmış ṣafḥa-i gülzārġa

8. Ḫān-ı hüsnüñdin niçün maḥrūm ola ‘āşıklaruñ
   Feyż-i ‘āmuñdın naṣīb irür çü mūr u mārġa

9. ‘Işḳ odına tutuşup Sāfī yanarsa ġam değil
   Yanmaġılan yol tapıp-dur şem’-i bezm-i bārġa

(Sertkaya 2012: 170).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

min- men→ mindin→ min+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

Gazelin ilk beyitinde /*m-*/ < /*b-*/ değişmesi görüldüğü halde aşağıdaki beyitte Oğuz sahasında görülen ses özelliği ile verilmiştir.

Hey dimezseñ vey **baña** ol ẓālim ü mekkārġa

barġıl→ bar- ġıl→ fiil- II. tekil şahıs emir kipi

birmek→ bir- mek→ fiil- isim fiil (isim- fiil grubu)

barsañ→ bar- san→ fiil- II. tekil şahıs şart kipi

bolur→ bol- ur→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman kipi

Yuvarlaklaşma

Çağatay Türkçesinde birçok sözcükte yuvarlaklaşan sesin yanındaki ünlü ve ünsüzlerin etkisiyle yuvarlaklaşma görülmektedir. Bu sözcükler gerileyici ünlü benzeşmesiyle, ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşmaktadır (Argunşah 2014: 83). Sāfī'nin yukarıdaki gazelinde şu örnekler bulunmaktadır:

saçuñnıñ→ saç+ uñ+nıñ→ ikinci hecede II. tekil şahıs iyelik ekinde yuvarlaklaşma görülür.

leblerüñ→leb+ ler+iñ< leb+ ler+ üñ→ üçüncü hecede ilgi hali ekinde yuvarlaklaşma vardır.

āşuklaruñ→ āşık+ lar+ ıñ→ dördüncü hecede II. tekil şahıs tamlanan ekinde yuvarlaklaşma vardır.

Düzleşme

odına→ od+ ı+ n+ a→ ikinci hecede III. tekil şahıs iyelik ekinde (tamlanan eki) düzleşme vardır.

Damak *n*'si örnekleri

*mestü**ñ**→ mest+ ü**ñ**→ isim+ II. tekil şahıs iyelik eki (tamlanan eki)*

*dimezse**ñ**→ di- mez- se**ñ**→ fiil- olumsuzluk eki- II. tekil şahıs şart kipi*

*leblerü**ñ**→ leb+ ler+ ü**ñ**→ isim+ çokluk eki+ II. tekil şahıs iyelik eki*

*ḥüsnü**ñ**→ hüsn+ ü**ñ**→ isim+ II. tekil şahıs eki iyelik eki*

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

yārġa→ yar+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

dildārġa→ dildār+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

aġyārġa→ aġyār+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

mekkārġa→ mekkār+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

bāzārġa→ bāzār+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

tātārġa→ tātār+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

gevher- bārġa→ gevher+ bār+ ġa→ isim+ isim+ yönelme durumu eki

gülzārġa→ gülzār+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

bārġa→ bār+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: DIn

mindin→ min(ben)+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

Bağlama edatları

*"Fitne düşer şehre **vü** 'ālem ṭolar ġavġā **bilen**"* aynı mısrada hem *vü* hem de *bilen* bağlama edatı kullanılmıştır.

Cümle başı edatları

çü→ "madem ki, zira, artık, çünkü, -dığı zaman"

Feyż- i 'āmuñdın naṣīb irür **çü** mūr u mārġa

-durur, -turur, -dUr ek- fiili

la'līndür→ la'l+ in+ dür→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs+ ek- fiil

reyḫāndur→ reyḫān+ dur→ isim+ ek- fiil

tapıpdur→ tap- (ı)p+ dur→ fiil- zarf fiil+ ek- fiil

Emir kipi

yanmaġılan→ yan- ma- gıl- an→ fill- olumsuzluk eki- emir kipi- sıfat fiil

barġıl→ bar- ġıl→ fiil- II. tekil şahıs emir kipi

2.2. XVI. Yüzyıl

2.2.1. Amrī

H. 930 (1523- 1524)' de ölen Amrī, II. Bayezid ve oğlu Sultan Selim devri şairlerindendir. Divanının tek bilinen nüshası İstanbul Üniversite Kütüphanesi T. 615/ 2 de kayıtlı mecmuanın 40- 64 yaprakları arasındadır. (Sertkaya 2012: 172). Amrī, Çağatay Türkçesiyle bir rubāī yazmıştır. Aşağıda bu rubāī verilerek dil özellikleri incelenmiştir.

Yıġlap yürürüm bī- ser ü bī-(pāy) nitey
Boldum köz e köz ḥalḳ ara rüsvāy nitey
Oldum dil ü dīdeden meded- hāy nitey
Ay vāy nitey vāy nitey vāy nitey

(Sertkaya 2012: 172).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

Çağatay Türkçesinin en belirgin özelliklerinden olan söz başında */b-/* sesinin korunmasıdır. Amrī, ikinci mısrada;

boldum→ bol- du+ m→ fiil- görülen geçmiş zaman eki (III. tekil şahıs)+ görülen geçmiş zaman eki (I. tekil şahıs)

Amrī'nin rubāīsinde göze çarpan husus ikinci mısrada *bol-* fiili kullanılmasına rağmen üçüncü mısrada fiilin *ol-* şekli kullanılmasıdır. Doğu Türkçesinde görülen şekli ile Batı Türkçesinde görülen şekli aynı rubāīde bir arada kullanılmıştır.

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köz→ göz

Zarf-fiil

yıġlap→ yıġl- ap→ fiil-zarf fiil eki

2.2.2. Dukākīn-zāde Ahmed

XVI. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden olan Dukākīn-zāde Ahmed Bey'in şiirleri arasında Çağatay Türkçesi etkisiyle yazılmış olanları da vardır. Dukākīn-zāde, H. 964 (1556- 1557) de İstanbul'da ölmüştür (Sertkaya 2012: 172). Dukākīn-zade'nin aşağıda verilen Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazelleri Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi numara 74'te (varak 2a- 2b) ve DTCF Ktp. Muzaffer Ozak I numara 149 (varak 44b- 45a) ve İstanbul Üniversitesi Ktp. Numara 2830- 1'de kayıtlı nüshalarda bulunmaktadır (Kaymaz 2007: 83).

Gazel

I

Boldı sergerdān köñül zülf-i 'anber-bū körüp
Dünye vü 'ukbānı terk idüp didi yahu körüp

Dildin ayrılmaz hayāl-i çeşmüñ ey leylī hıram
Gūyiyā ülfet tapar Mecnūn-ıla āhū körüp

Yār hüsni civesidin yaşurur zāhid yüzin
Tilbedür 'ayb itmeñüz bolur hezimet su körüp

Derdinüñ dermānıñı sordum lebüñdin bulmadım
Kalmışam hayrān u vālih la'ldin yazu körüp

Deyr- ara bu şekl rüsva bolganım 'ayb itmeñüz
Kafir-i 'ışk oldı köñlüm bir büt-i gül- rū körüp

Rūy-ı cānāndın közün yaşurma zāhid togru bak
Rast boldı körimen kej nazar közgü körüp

Çarhuñ añup hālini gülşende Ahmed bir seher
Gonca küldi nergisüñ közüñde köp uyhu körüp
(Kaymaz 2007: 84).

Söz başındaki /b-/ sesinin korunması

boldı→ bol- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

bolur→ bol- ur→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman eki

bolganım→ bol- gan+ ım→ fiil- sıfat fiil eki+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki

Gazelin genelinde kelime başındaki */b-/* sesinin korunduğu görülmekte fakat şair gazelin beşinci beyitinin ikinci mısrasında fiilin *bol-* şekli yerine Batı Türkçesinin ses özelliğini gösteren fiilin *ol-* şeklini kullanmıştır.

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köñül→ gönül→ isim kökü

körüp→ kör- üp→ fiil- zarf fiil eki

köñlüm→ köñ(ü)l+ m→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki

közüñ→ köz+ üñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

körimen→ kör- (i)- men→ fiil- istek kipi I. tekil şahıs eki

küldi→ kül+ di→ isim+ görülen geçmiş zaman eki

Damak *n*'si örnekleri

köñül→ isim kökü

çeşmüñ→ çeşm+ üñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

közüñ→ köz+ üñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

lebüñ→ leb+ üñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

çarhuñ→ çarh+ uñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs

derdinüñ→ derd+ in+üñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki

dermanıñ→ derman+ıñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

nergisüñ→ nergis+ üñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

Ayrılma durumu eki

dildin→ dil+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

cilvesidin→ cilve+ si+ din→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

lebüñdin→ leb+üñ+ din→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

la'ldin→ la'l+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

cānāndın→ cānān+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

Zarf-fiil eki

körüp→ kör- üp→ fiil- zarf- fiil eki

idüp→ id- üp→ fiil- zarf- fiil eki

Düzleşme

i<ü: yüzin< yüzün

Genişleme

a<ı: yazu< yazı

Yuvarlaklaşma

a<u: yaşurur< yaşarır

Gazel

II

Kākülüñdin kıl ucı yād eylesem efsane dip
Min garībi il üşüp zencīr ider dīvāne dip

Kılgalı zīr ü zeber cevr- ile köñlüm hanesin
Anda sultān-ı hayālüñ konmadı vīrāne dip

'Ārızuñ devrinde zülfün bend idüpdür köñlümi
Yarışur dīvānesin ol odga düşüp yāne dip

Hārdın hançer çeküp gülşende gül bülbül ile
Katl idermin bu harāmī kelmesün bostāne dip

Tapşıraldan genç-i halvet zāhidā Ahmed hemān
Yevm-i şūm olmış durur körende bu vīrāne dip

(Kaymaz 2007: 85).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi

min→ men→ ben→ I. tekil şahıs zamiri olan *"ben"* Çağatay Türkçesinde *"men"* olmuştur. Bazı yerlerdeki kullanımı ise *"min"* şeklindedir.

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köñlüm→ köñ(ü)l+ üm→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki

kelmesün→ kel- me- (s)+ün→ fiil- olumsuzluk eki+ II. tekil şahıs iyelik eki

Çağatay Türkçesinde *"mas- mes"* geniş zaman sıfat- fiil ekinin olumsuz biçimidir.

körende→ kör- en- de→ fiil- fiilden isim yapan ek- bulunma hali eki

Ayrılma durumu eki: DIn

kākülüñdin→ kâkül+ üñ+ din→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Bulunma durumu eki: DA

anda→ an+ da→ kişi zamiri+ bulunma hali eki

gülşende→ gülşen+ de→ isim+ bulunma durumu eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

odga→ od+ ga→ isim+ yönelme durumu eki

Damak *n*'si örnekleri

*kākülü**ñ**din→ kâkül+ üñ+ din→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki*

*kö**ñ**lüm→ köñ(ü)l+ üm→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki*

*hayālü**ñ**→ hayāl+ üñ→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki*

*'ārızu**ñ**→ arız+ uñ→ isim+ II. tekil şahıs iyelik eki*

Zarf-fiil

kılgalı→ kıl- galı→ fiil-zarf- fiil eki

İşaret zamiri

Yarışur dīvānesin ***ol*** odga düşüp yāne dip

Çağatay Türkçesinde işaret zamirleri şu şekildedir: *bu, uş, şu, uşbu, uşbular, uşol, uşal, şol, ol, bular, bunlar, munlar, şular, anlar, alar ve olar'*dı

Gazel

III

Talebdin hāk-i reh oldum muradım hāsıl olgan dip
Ki nāgeh sāyesini ol hümā üstüme salgan dip

Rakībā her ne zulmı kim kılursın hakka tapşurdum
Hüdādın her kişi her ne kılursa kendü bolgan dip

Kafes tek çāk iken sīnemde murg- ı cānı habs itdüm
Ki şāyed ol sanem anı bu sūret birle algan dip

Hayāl-i ārızuñ güller açupdur bāg-ı cān içre
Közümnüñ yagmurı dinmez ki nāgeh anī solgan dip

Boluptur kāmetüm çengī anuñ rengin yaşum narı
Muganni dest-i cevrile belā bezminde çalgan dip

Közüm he bār sildüm yār dīdārın körür her dem
Köñül āyīnesi seng- i havādisden uşalgan dip

Hüdā hāk rehüñ cāna tozıttı deyü bu Ahmed
Köz açup rāh-ı 'ışk içre k'ol toz birle tolgan dip

(Kaymaz 2007: 85).

Söz başındaki /b-/ sesinin korunması

bolgan→ bol- gan→ fiil- sıfat-fiil eki

boluptur→ bol- u(p)- dur→ fiil-zarf- fiil eki- ek fiil

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közümnüñ→ köz+ üm→ nüñ→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki

közüm→ köz+ üm→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs

köñül→ isim kökü

körür→ kör- ür→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman eki

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

tol- (dol-)→tol-gan

Damak *n*'si örnekleri

*Hayāl-i ārızu**ñ**→ hayāl-i ārız+ u**ñ**→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki*

*közümnü**ñ**→ köz+ üm+nü**ñ**→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki*

*di**ñ**mez→ di**ñ**- mez→ fiil- geniş zaman olumsuzluk eki*

*anu**ñ**→ vasıta durumu eki almış şahıs zamiri*

*kö**ñ**ül→ isim kökü*

*rehü**ñ**→ reh+ ü**ñ**→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki*

Ayrılma durumu eki: DIn

talebdin→ taleb+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

hüdādın→ hüdā+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

üstüme→ üst+ üm+ e→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

rakībā→ rakīb+ a→ isim+ yönelme durumu eki

cāna→ cān+ a→ isim+ yönelme durumu eki

Çağatay Türkçesinde yönelme durumu ekinin +*A* biçimi çoğunlukla I. ve II. tekil şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılır. (Argunşah 2014: 125).

Bağlama edatları

birle→ "ile"

Ki şāyed ol sanem anı bu sūret ***birle*** algan dip
Köz açup rāh-ı 'ışk içre k'ol toz ***birle*** tolgan dip

kim→ "ki"

Rakībā her ne zulmı ***kim*** kılursın hakka tapşurdum

Sıfat-fiil

olgan→ ol-gan→ fiil- sıfat- fiil

salgan→ sal-gan→ fiil- sıfat- fiil

bolgan→ bol-gan→ fiil- sıfat- fiil

algan→ al-gan→ fiil- sıfat- fiil

solgan→ sol-gan→ fiil- sıfat- fiil

çalgan→ çal-gan→ fiil- sıfat- fiil

uşalgan→ uşal-gan→ fiil- sıfat- fiil

tolgan→ tol-gan→ fiil- sıfat- fiil

Dukākīn-zāde Ahmet'in Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazellerinin yanı sıra muhammesleri de bulunmaktadır. Aşağıda verilen muhammesler İstanbul Üniversite Kütüphanesi, no 2830/1'de kayıtlı divanında bulunmaktadır (Sertkaya 2012: 17).

I

20b Dilberā 'ışkıñda faḫrümdür benüm bed-nāmlıġ
Rūze-i fürḳatde ḫūndur dürd-i mey-āşāmlıġ
'Iyd-ı vaṣlıñdan baña bir būse vir bir emlıġ
Niçe ay ārām-ı cān hecrinde bī-ārāmlıġ
Dostluġı kör ḥadden itdi düşmeni bed-kāmlıġ

II

Senden artıḳ yirde yoḳtur ey köñgül bir dāġ-ı hecr
Rūz (u) şeb çeşmimde anıŋ çün aḳar ırmaġ-ı hecr
Sebz olup ol ṣuyile zinet ṭutarken bāġ-ı hecr
Şükr şem'in yaḳmadım vaṣlıñdan itdi dāġ-ı hecr
Ol gedānıñ kim tiler ehl- i keremdin şāmlıġ

III

Çün bahār eyyāmıdur gūş eyle bülbülden nevā
Derd-i güldür sāki devr etsün şerāb-ı dil- küşā
Āteş-i 'ışḳ ile köynen baġrıma oldur deva
Eylerimiş köŋli otluġ naḳşıdur aġzıŋ ara
Bizni bu otluġa köydürgen ider ol ḫāmlıġ

IV

Ṭatmadın zāhid henüz bir dem ṭarīḳat şivesin
Bilmedin bir ẕerre ol mihrüñ ḥakīḳat şivesin
'Ādet idindüñ hemān lafẓ-ı şeri'at şivesin
Dāb imiş sin terk it anı 'ışḳ muḥabbet şivesin
Ḳatre-i ḳan āteşin gül ġoncesi endāmlıġ

V

İçmedin zāhid şarāb-ı ahdi sen peymānedin
Ḳayġu yoḳ 'uşşaḳnı men' eylesen meyhānedin
Rāst sözni ġuş ḳılmaġ bu dil-i divānedin
La'ldin ża'f itdi ḳan bolgay köŋülde bādedin
Ad çaġırmış sen ṣalāḥ içre zibi bed-namlıġ

VI

Her ne cevrüñ var ise itkil maña bendin sezā
Tek mini bir laḥẓa itme āsitānıŋdın cüda
Her ḳazā sendin kelür bolsa maña bir dem rıżā

Köz yaşımdın nem ṭapıptur gerçi mi’mār-ı ḳażā
Nefs ṭapmas irmiş ol kim ḳılsa ḫun-āşāmlıġ

VII

Cān ḳulaġıyle işitkil kel nevā-yı ‘ışkdın
Bolma ġāfil ey köñül bir dem ṣafa-yı ‘ışkdın
İstegil derdine Ahmed kel deva-yı ‘ışḳdın
Zülfide derd- i belā ister nevā-yı ‘ışkdın
N’eyledi körüñ gītī ṭāḳını ḫoş-üstḫāmlıġ

(Sertkaya 2012: 173-174).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

men→ I. tekil şahıs zamiri *“ben”* Çağatay Türkçesi döneminde *“men”* şeklini almıştır.

mini→ mañа→ bana→ I. tekil şahıs zamiri olan *“men”* ek aldığında da baştaki */m-/* ünsüzü değişmez.

bolgay→ bol- gay→ fiil- gelecek zaman III. tekil şahıs eki

bolma→ bol- ma→ fiil- olumsuzluk eki

bolsa→ bol- sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köngül→ isim kökü

köngli→ köng(ü)l+ i→ isim+ belirtme durumu eki

kelür→ kel- ür→ fiil- geniş zaman III. tekil şahıs eki

körüñ→ kör- üñ→ fiil- sıfat- fiil eki

Damak *n*’si örnekleri

*ışkı**ñ**da→ ışk+ ı**ñ**+ da→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs eki+ bulunma durumu eki*

*vaşlı**ñ**dan→ vasl+ ı**ñ**+ dan→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs eki+ ayrılma durumu eki*

*gedanı**ñ**→ geda+ nı**ñ**→ isim+ ilgi durumu eki*

*idindü**ñ**→ it- din+ü**ñ**→ fiil- fiilden fiil yapan ek- II. tekil şahıs iyelik eki*

*eylese**ñ**→ eyle- se**ñ**→ yardımcı fiil- şart kipi II. tekil şahıs*

*kö**ñ**ül→ isim kökü*

*mihrü**ñ**→ mihr+ ü**ñ**→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki*

Şahıs zamirleri

mana< bana

Her ḳazā sendin kelür bolsa ***maña*** bir dem rıżā

sin< sen

Dāb imiş ***sin*** terk it anı ‘ışḳ muḥabbet şivesin

biz

Bizni bu otluġa köydürgen ider ol ḫāmlıġ

Dukākīn-zāde Ahmet, muhammeslerin genelinde I. tekil şahıslarda söz başındaki */m-/* sesini koruduğu halde birinci muhammesin üçüncü mısrasında I. tekil şahıs kullanımında */b-/* sesini tercih etmiştir.

‘Iyd- ı vaṣlıñdan **baña** bir būse vir bir emlıġ

İsimden isim yapma ekleri

bed- nāmlıġ→ bed- nam+ lıġ→ isim+ isimden isim yapma eki

mey- āşāmlıġ→ mey- āşām+ lıġ→ isim+ isimden isim yapma eki

bī- ārāmlıġ→ bī- ārām+ lıġ→ isim+ isimden isim yapma eki

bed- kāmlıġ→ bed- kām+ lıġ→ isim+ isimden isim yapma eki

şāmlıġ→ şām+ lıġ→ isim+ isimden isim yapma eki

ḫāmlıġ→ ḫām+ lıġ→ isim+ isimden isim yapma eki

endāmlıġ→ endam+ lıġ→ isim+ isimden isim yapma eki

ḫoş- üstḫāmlıġ→ ḫoş- üstḫām+ lıġ→ isim+ isimden isim yapma eki

Belirtme durumu eki +nI

sözni→ söz+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

uşşāknı→ uşşak+ nı→ isim+ belirtme durumu eki

Ayrılma durumu eki +DIn

ışkdın→ ışk+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

bendin→ ben+ din→ isim (I. tekil şahıs)+ ayrılma durumu eki

āsitānıngdın→ āsitān+ ıng+ dın→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

bādedin→ bade+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

dīvānedin→ dīvāne+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

meyẖānedin→ meyẖāne+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

keremdin→ kerem+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

Yönelme durumu eki +GA, +KA, +A, +nA

dilberā→ dilber+ ā→ isim+ yönelme durumu eki

otluġa→ ot+lu+ ġa→ isim+ isimden isim yapma eki+ yönelme durumu eki

baġrıma→ baġr+ım+ a→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Emir kipi

işitkil→ işit- kil→ fiil- II. tekil şahıs emir kipi

itkil→ it-(et-)- kil→ fiil- II. tekil şahıs emir kipi

istegil→ iste- gil→ fiil- II. tekil şahıs emir kipi

Gelecek zaman

bolġay→ bol- ġay→ fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman kipi

Şart kipi

bolsa→ bol- sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

Cümle başı edatları

çün→ "madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman"

Rūz (u) şeb çeşmimde anıŋ **çün** aḳar ırmaġ-ı hecr

Bağlama edatları

kim→ "ki"

Nefs ṭapmas irmiş ol **kim** ḳılsa ḫun-āşāmlıġ

Sıfat- fiil

köydürgen→ köydür- gen→ fiil- sıfat- fiil

2.2.3. Fuzūlī

Klasik Türk edebiyatının en büyük şairlerinden olan Fuzūlī'nin hayatı hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Asıl adının Mehmet İbn-i Süleyman olduğu bilinen şairin nerede ve hangi senede doğduğu kat'i olarak bilinmemektedir. Verdiği eserlerden kuvvetli bir tahsil gördüğü anlaşılan şairin, yetiştiği saha itibariyle Türkçeden başka Arap ve Acem lisanlarını da iyi bildiği ve bu üç lisanda da manzum ve mensur birçok eseri bulunmaktadır (Köprülü 2006: 175-176). Fuzūlī'nin Türkçe divanında Çağatay Türkçesine ait kelime ve şekiller görülmektedir. Divanında Çağatay şairi Lütfi'nin[3] bir gazelini tahmisi vardır. Bu eser İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar No. 5452'de *Muhabbet- nāme* adlı büyük bir mecmuanın 434a- 434b. varağında kayıtlıdır (Sertkaya 2012: 174- 175).

Aşağıda öncelikle Lutfi'nin gazeli transkripsiyonlu olarak verilmiş ardından Fuzūlī'nin bu gazeli tahmisi verilerek Çağatay Türkçesinin dil özellikleri incelenmiştir.

[3] Orta Asya klasik Türk edebiyatının ilk büyük şairi olan Lutfi, gençlik yıllarında iyi bir tahsil görüp Arapça ve Farsça ile zahiri ilimleri öğrendi. 1411 yılında Şiraz Emiri İskender Mirza'nın emri ile ilk eseri *Gül ü Nevrūz* adlı mesnevisini kaleme aldı. Lutfi'nin şairliği hakkında ilk kayıt Devlet Şah tezkiresinde yer almaktadır. Nevāyi'de *Mecālisü'n- nefāis* adlı eserinde Lutfi'ye yer vermektedir.

Lutfi'nin Gazeli

1 Ey ezeldin tā ebed köng̃lüm giriftārıng̃ sening̃
Çāre ḳıl kim boldı cānım esrü efkārıng̃ sening̃

2 Dilberim-ning meẕhebi-de yoḳ turur resm-i vefā
Ey köng̃ül ni yirge yitkey nāle-i zārıng̃ sening̃

3 Cān birür çaġda ḳatımġa ting̃ri üçün kil bigim
Bārī̄ körmiş bolġa min bir laḥẓa dīdārıng̃ sening̃

4 Şer' ilinde bolsa ger ösrük sözige i'tibār
Ḳanıma birgey tanuḳ-lıḳ ikki 'ayyārıng̃ sening̃

5 Her ḳaçan Lutfini öltürseng̃ cefa tī̄gi bile
Anda hem bolġay mening̃ rūḫum meded-kārıng̃ sening̃

Fuzūlī̄'nin Tahmisi

I

434a Cāndadur ṣubh-ı ezelden mihr-i ruḫsārıng̃ sening̃
N'ola tā şām-ı ebed olsam ṭaleb-kārıng̃ sening̃
İmdi cānā bolmamış men 'aşıḳ u zārıng̃ sening̃
Ey ezelden tā ebed köŋlüm giriftārıng̃ sening̃
Raḥm ḳıl kim boldı cānım esrü efkārıng̃ sening̃

II

434b Dutdılar teşḫī̄s-i derd içün mu'ālicler regim
Buldılar ṣıḥḥat ki ṣıḥḥatden yaḳındur ölmegim
Çūn yaḳī̄n oldı devāsız derd ile cān virmegim
Cān virür çaġda ḳatımġa ting̃ri içün kil begim
Bārī̄ körmiş bolġa min bir laḥẓa dīdārıng̃ sening̃

III

Ḫūblarını imtiḥān ḳılmaḳta çok çektim cefā
Nāle-i zār ile bildim derd-i dil bulmaz şifā
Men ṣanurdum şimdi sen pendim işit ḳıl iḳtifā
Çünki ḫūblar meẕhebinde yoḫ imiş resm-i vefā
Ey kön͡gül ni yirge yitkey nāle-i zārın͡g senin͡g

IV

Kön͡glüm aldı ol iki ‘ayyār çeşm-i pür- humar
Şimdi cān ḳaṣdın hem itmişler ne mekr ilen ki bar
‘Örf içinde olsa her ‘ayyār ḳavli üstüvār
Şer’ ili ger dutsalar ösrük közine i’tibār
Ḳanıma birgey danuġluġ ikki ‘ayyārın͡g senin͡g

V

Ṣanma cevr itsen͡g Fużūlī incinüp terkin͡g ḳıla
Ger cefā ger vefā cānım fedā sen ḳātile
Men ḫod öldüm imdi sen tīġ-ı cefā alup ile
Lutfīni öldürsen͡g ey dilber cefā tīġı bile
Anda hem bolġay benim rūḫum meded-karın͡g senin͡g

(Sertkaya 2012: 177).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

men→ min→ ben→ Çağatay Türkçesinin en belirgin dil özelliği olan söz başında /m-/< /b-/ değişimine Fuzūlī’nin tahmisinde sıkça rastlanmaktadır. Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması örnekleri de yukarıdaki tahmiste yer almaktadır.

bolmamış→ bol-ma- mış→ fiil- olumsuzluk eki- öğrenilen geçmiş zaman eki

boldı→ bol- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

bolġa→ bol- ġa→ fiil- gelecek zaman eki

bolġay→ bol→ ġay→ fiil- gelecek zaman eki

Yukarıda /b-/ sesinin kelime başındaki kullanımına dair verilen örneklerin dışında *bol-* fiilinin *ol-* şekli ile de kullanımı bulunmaktadır. Bu kullanımın geçtiği beyitler aşağıda verilmiştir.

Çūn yaḳīn ***oldı*** devāsız derd ile cān virmegim

‘Örf içinde ***olsa*** her ‘ayyār ḳavli üstüvār

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

könglüm→ köng(ü)l+m→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki

Ey ezelden tā ebed ***könglüm*** giriftārıng sening

kil-< kel-< gel- fiil kökü

Cān virür çaġda ḳatımġa tingri içün ***kil*** begim

közine→ köz+ in+ e→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Damak *n*’si örnekleri

ruḫsārıng→ ruḫsār+ ıng→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

ṭalebkārıng→ ṭalebkār+ ıng→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

giriftārıng→ giriftar+ ıng→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

efkārıng→ efkâr+ ıng→isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

dīdārıng→ dīdār+ ıng→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

nāle-i zārıng→ nāle-i zār+ ıng→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

ayyārıng→ ayyar+ ıng→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

meded- kārıng→ meded- kār+ ıng→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

öldürseng→ öl- dür+ seng→ fiil- fiilden fiil yapan ek+ II. tekil şahıs zamiri

itseng→ it- seng→ fiil- şart kipi II. tekil şahıs

Yönelme durumu eki: +GA, + KA, +A, + nA

ḳatımġa→ ḳatım+ġa→ isim+ yönelme durumu eki

ḳanıma→ ḳan+ ım+ a→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki + yönelme durumu eki

közine→ köz+ in+ e→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

me̱zhebinde→ me̱zheb+ in+ de→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

çaġda→ çaġ+ da→ isim+ bulunma durumu eki

Gelecek zaman

bolġa→ bol- ġa→ fiil- gelecek zaman eki

bolġay→ bol→ ġay→ fiil- gelecek zaman eki

İkizleşme

Çağatay Türkçesinde çoklukla sayı isimlerinde rastlanmaktadır. (Argunşah 2014: 97).

Ḳanıma birgey danuġluġ ***ikki*** ‘ayyārıŋ seniŋ

Bağlama edatları

bile→ “ile”

Lutfīni öldürse͡ng ey dilber cefā tīġı ***bile***

kim→ “ki”

Raḥm ḳıl ***kim*** boldı cānım esrü efkārın͡g senin͡g

Cümle başı edatları

çün→ “madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman”

Çūn yaḳīn oldı devāsız derd ile cān virmegim

çünki→ “çünkü, madem ki, zira, artık, -dığı zaman”

Çünki ḫūblar me̱zhebinde yoḫ imiş resm-i vefā

Karşılaştırma- denkleştirme edatları

ger… ger→ "ister ister"

Ger cefā ***ger*** vefā cānım fedā sen ḳātile

Ünlem edatları

Ey köng̃ül ni yirge yitkey nāle-i zārıng̃ sening̃

2.2.4. Kātibī (Seydi Ali Reis)

Şiirlerinde "Kātibī" mahlasını kullanan Seydi Ali Reis, XVI. yüzyılın yetiştirdiği değerli denizcilerimizdendir. Doğum tarihi kat'i olarak bilinmeyen Seydi Ali Reis'in ölüm tarihi ise Kınalı-zade tarafından "970 senesinin Cumādi'l-ulāsında ikinci günü yevmü'l isneyn" günü olarak kayıtlıdır (Eraslan 2012: 41). Çağının oldukça zeki ve akıllı kişilerinden biridir. Denizcilik alanında bilgili biri olup devrinde önemli şairlerindendir (İsen 1991: 264-265). Seydi Ali Reis'in Hindistan seyahati sırasında Çağatay lehçesini öğrendiğini, bu lehçe ile başarılı şiirler yazdığı için Humayun Şah tarafından kendisine "*Mīr Alī Şīr-ī Sānī*" unvanı verildiği *Mir'ātü'l-memālik*'ten öğrenilmektedir. Aşağıda transkripsiyonu verilen Çağatayca gazelleri *Mir'ātü'l-memālik*'in Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi'nde 1470 numara ile kayıtlı nüshasından alınmıştır (Eraslan 2012: 439).

Gazel

I

29b 1. Firḳat İlāhi ni ṭavr olur bilmes idim
Aṣlā min anıng̃ ḫayalını ḳılmas idi

2. Āḫır mini uçrattı sining̃ 'ışḳıng̃ ang̃a
Öz ḥālıma ḳalsa sindin ayrılmas idim

3. Derdimni sang̃a yığlasa ay meh çeşmim
Bir dem közüming̃ yaşını min silmes idim

30a 4. Bilsem mini red ittigini āḫır sin
Hergiz işiging̃e ay peri kilmes idim

5. Hecr āteşini Kātibī evvel tanısam
‘Işḳı yolıda munça zamān yilmes idim

(Eraslan 1968: 44).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi

men→ min→ Çağatay Türkçesinde söz başındaki /m-/ sesi korunmuştur ayrıca bu dönemde ünlü daralması karakteristiktir. I. tekil şahıs zamiri olan *men< min* kullanımının yanı sıra ikinci tekil şahıs zamiri olan *sen< sin* kullanımda da ünlü daralması görülmektedir.

Āḫır mini uçrattı ***sining*** ‘ışḳıŋ aŋa
Öz ḥālıma ḳalsa ***sindin*** ayrılmas idim

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közüming→ köz+üm+(i)ng→ isim+ tamlanan eki, I. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki

Şahıs zamirleri

anıng→ anga Çağatay Türkçesinde eserlerin yazıldığı coğrafyaya ve yazıma bağlı olarak kimi şahıs zamirlerinin birden fazla kullanımı bulunmaktadır. Bu şahıs zamirleri içerisinde III. tekil şahıs ve III. çoğul şahısların birden fazla biçimi bulunmaktadır. III. tekil şahıs zamiri *ol,* III. çoğul şahıs zamiri *olar, alar, anlar* biçiminde kullanılır.

Belirsizlik sıfatları

munça< bunca

‘Işḳı yolıda ***munça*** zamān yilmes idim

Durum zarfları

Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerde durum zarfı olarak kullanılmıştır.

Hergiz işiginge ay peri kilmes idim

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

derdimni→ derd+ im+ ni→ isim +tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki + belirtme durumu eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

an͡ga→ an͡g+a→ III. tekil şahıs zamiri+ yönelme durumu eki

işigin͡ge→ işig+in͡g+e→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

yolıda→ yol+ ı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Ayrılma durumu eki: DIn

sindin→ sin(sen)+ din→ II. tekil şahıs zamiri+ ayrılma durumu eki

Şart kipi

kalsa→ kal- sa→ fiil-şart kipi

yıġlasa→ yıġla- sa→ fiil-şart kipi

tanısam→ tanı- sa+ m→ fiil-şart kipi+ I. tekil şahıs iyelik eki

Fiillerde olumsuzluk

Çağatay Türkçesinde fiillerde olumsuzluk genel Türkçedeki gibi *-ma* ekiyle yapılmaktadır. Sadece geniş zamanın olumsuzu *-mAs, -mAz* ekleriyle yapılmaktadır. Yukarıdaki gazelde bu kullanım sıkça görülmektedir.

*bil**mes**, ḳıl**mas**, ayrıl**mas**, sil**mes**, kil**mes**, yil**mes*** vb.

II

1. Yārsız her ḳayda bolsam beytü'l- aḫzān-dur man͡ga
   'Alem ol Yūsuf-liḳadın ayru zindan-dur man͡ga

2. Düşmen ayturmış minin- çün yolın͡ga ölmes siniñ
   Dōstum ol söz barı va'l-lāh bühtān-dur man͡ga

3. Şerbet-i la'liñ 'aṭā ḳılġanda cān birsem ni tan͡g
   Ay ṭabībim san͡ga müşkil irse āsān-dur man͡ga

4. Alġaç eṭrāfım melāmet sengi kön͡glüm şād olur
Ġam çerigin def’ üçün ol yaḫşı ḳorġan-dur man͡ga

5. İtlerin͡g-le Kātibī ḳıldın͡g benden͡gi hem-sifāl
Ni’metin͡g ḥaḳḳı biğüm ol ulıġ iḥsān-dur man͡ga

(Eraslan 1968: 44).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

ben< men→ bana< man͡ga

bolsam→ bol- sa+ m→ fiil- şart kipi+ I. tekil şahıs iyelik eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

kön͡glüm→ kön͡g(ü)l+üm→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki

Ünlü daralması

Türkçede geniş ünlülerin dar ünlülere dönüşmesi şeklinde gerçekleşen ses olayı Çağatay Türkçesinde özellikle I. tekil şahıs ve II. tekil şahıs zamirlerinde sıkça görülen bir dil özelliğidir.

men→ min

Düşmen ayturmış ***minin-*** çün yolın͡ga ölmes man͡ga

sen→ sin

Düşmen ayturmış minin- çün yolın͡ga ölmes ***sinin***

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

yolın͡ga→ yol+ın͡g+ a→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Fiillerde olumsuzluk

ölmes→ öl- mes→ fiil- olumsuzluk eki

Düşmen ayturmış minin-çün yolın͡ga ***ölmes*** sinin

/-s/ < /-z/ değişmesi (tonsuzlaşma)

Çağatay Türkçesinde geniş zamanın olumsuzunda tonlu /z/ ünsüzü tonsuzlaşarak /s/ olur (Argunşah 2014: 95).

ölmes→ öl- mes→ fiil- olumsuzluk eki

/v/< /w/< /b/ değişmesi

Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin kelime başı /b-/ sesleri korunmaktadır.

ver-< ber<- bir-

Şerbet-i la'liñ 'aṭā ḳılġanda cān ***birsem*** ni tan͡g

Çekim edatları

Çağatay Türkçesinde sebep, amaç ifade eden edatlar:

üçün→ çün→ için

Düşmen ayturmış minin-***çün*** yolın͡ga ölmes sinin

Ġam çerigin def' ***üçün*** ol yaḫşı ḳorġan-dur man͡ga

III

33a 1. Eger ki ḥālıma raḥm itmegey ḥabib minin͡g
'İlacı ḳayda tapar derdime ṭabib minin͡g

2. Viṣāl-i yarı man͡ga ḳılmas irdi Ḥaḳ rūzī
Ezeldin ay dil eger bolmasa naṣīb minin͡g

3. Şarāb-ı la'lin͡g içüp mest olanda ay sāḳī
32b Meger ki kirmegey ilkimge hiç raḳīb minin͡g

2. Revā mı-dur dimegey sin minin͡g üçün hergiz
Niçük durur ġam-ı hecrimdin ol ġarib minin͡g

3. Yüzini Kātibī körgeç hezār 'işve bilen
Ḳul itdi kön͡glümi ol şūḫ-ı dil-firīb minin͡g

(Eraslan 1968: 45).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

ben< men< min→ mining͡

bana< man͡ga

bolmasa→ bol- ma- sa→ fiil- olumsuzluk eki- şart kipi

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köng͡lümi→ köng͡(ü)l+üm+i→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

kirmegey→ kir- me- gey→ fiil- olumsuzluk eki-III. tekil şahıs gelecek zaman eki

Ayrılma durumu eki: + DIn

ezeldin→ ezel+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

ġam- ı hecrimdin→ ġam-ı hecr+ im+ din→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Gelecek zaman eki

itmegey→ it- me- gey→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

kirmegey→ kir- me- gey→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

dimegey→di- me- gey→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

Bağlama edatları

bilen→ ile

Yüzini Kātibī körgeç hezār ‘işve ***bilen***

Çekim edatları

üçün→için

Revā mı-dur dimegey sin mining͡ ***üçün*** hergiz

Cümle başı edatları

eger→ ger→ er→ eğer

Eger ki ḥālıma raḥm itmegey ḥabib mining͡

Ünlem Edatları

ey!, ay!

Ezeldin ***ay*** dil eger bolmasa naṣīb mining
Ṣarāb-ı la'ling içüp mest olanda ***ay*** sāḳī

Fiillerde olumsuzluk

ḳılmas→ ḳıl- mas→ fiil- olumsuzluk eki

IV

1. Vaṣl ümīdim yoḳ miniñ müştāḳ-ı rūy-i yār min
   Ārzū ḳılmam bihişti 'āşıḳ-ı dīdār min

2. Ay ṭabibīm işiging dārü'ş- şifāsıdın manga
   Şerbet-i la'lingni bir derding bilen bīmār min

3. 'Aḳl u fikr u ṣabr u hūşım ḳıldı yaġma 'ışḳ-ı yār
   Vādī-i hicrānda ḳaldım ni ḳılay nāçār min

4. Meclis-i ḫaşşe rakīb-i rū- siyehni çallama
   Sāḳīyā şekl-i ḳabīḥidin aning bīzār min

5. Kātibī ḫusrev bolup- dur naẓm ara şirin kelam
34a Vaṣf-ı la'l-i yār birle min şeker-güftār min

(Eraslan 1968: 45).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

ben< men< min

bana< manga

bolup- dur→ bol- up- dur→ fiil- zarf fiil- bildirme eki

Ünlü daralması

men< min

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

siyehni→ siyeh+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

şifāsıdın→ şifā+ sı+ dın→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

ḳabīḥidin→ ḳabiḥ+ i+ din→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Bağlama edatları

bilen→ "ile"

Şerbet-i la'lin͡gi bir derdin͡g ***bilen*** bīmār min

birle→ "ile"

Vaṣf-ı la'l-i yār ***birle*** min şeker- güftār min

Ünlem edatları

ey!, ay!

Ay ṭabibīm işigin͡g dārü'ş- şifāsıdın man͡ga

V

36a 1. Dest-i ḫūn- ālūdın͡g itti pençe-i mercānnı pest
Bu meṣel- dür il ara kim dest ber bālā-yı dest

2. Ol lebi meygūn eger meclisde bir dem bolmaġay
Sāḳi ḳan yıġlap şūrāhi cām-ı mey bolsun şikest

3. Mest-i 'ışḳa ehl-i taḳvā ta'nı ḳoysun aytıñız
Dā'imā hūşyār arasıda bolur ma'z̲ñr mest

4. Zāhirin körme kişining̑ bāṭınıġa ḳıl nazar
   Zāhidā ma’niġa baḳ ādem imes şūret- perest

5. Ba’iṣ-i keyfiyyetiñni ḳayda ẕevḳ itgey sining̑
   İçmegen vaḥdet şarabın Kātibī rūz-i elest

(Eraslan 1968: 46).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

bolmaġay→ bol- ma- ġay→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

bolsun→ bol- sun→ fiil- fiilden fiil yapan ek

bolur→ bol- ur→ fiil- fiilden fiil yapan ek

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

körme→ kör- me→ fiil- olumsuzluk eki

Ünlü daralması

sen< sin→ sining̑

Ba’iṣ-i keyfiyyetiñni ḳayda ẕevḳ itgey ***sining̑***

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

bāṭınıġa→ bātın+ ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

ma’niġa→ ma’ni+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Gelecek zaman kipi

bolmaġay→ bol- ma- ġay→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

itgey→ it- gey→ fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

Sıfat-fiil

içmegen→ iç- me- gen→ fiil- olumsuzluk eki- sıfat- fiil eki

Zarf-fiil

yıġlap→ yıġla- p→ fiil- zarf- fiil eki

Cümle başı edatları

eger→ ger→ er→ eğer

Ol lebi meygūn ***eger*** meclisde bir dem bolmaġay

VI

37b 1. Ruḫları keyfiyyet-i meydin ḳaçan kim āl-dur
Sāḳiyā tanır min ol gül-çihreni ḫoş- ḫāl-dur

2. Naḳd-ı ‘ömrin͡gni meta’-ı vaṣlıġa ḫarc itgenin͡g
Dil bilen kengāşnı ḳoy ‘alemġa ol dellāl-dur

38a

3. Mürdeler iḥyāsıda la’li Mesīḥā-dur velī
Zülfi cādū çeşmi fettān ġamzesi ḳattāl-dur

4. Lebleri yarın͡g çüçük-dür dil niçün meyl itmegey
Her nimerse kim çüçük bolġay kön͡gül meyyal-dur

5. Tilbe bolup yıġlama ḳallāş min dip Kātibī
Sīm-i eşk birle derun-ı sīne māl- ā- māl-dur

(Eraslan 1968: 46).

Dil incelemesi

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

ben< men< min→ I. tekil şahıs zamirinde ünlü daralması bulunmaktadır.

bolġay→ bol- ġay→ fiil- III. tekil şahıs iyelik eki

bolup→ bol→(u)p→ fiil- zarf- fiil eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

kön͡gül→ isim kökü

Belirsizlik zamiri

nemerse< nimerse→ “şey, bir şey”

Her ***nimerse*** kim çüçük bolġay kön͡gül meyyal-dur

Soru zamiri

niçün→ niçin, nasıl

Lebleri yarın͡g çüçük-dür dil ***niçün*** meyl itmegey

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

vaṣlıġa→ vaṣl+ ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

‘alemġa→ ‘alem+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

meydin→ mey+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

Bulunma durumu eki

iḥyāsıda→ ihyā+ sı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Gelecek zaman kipi

itmegey→ it- me- gey→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

Bağlama edatları

bilen→ ile

Dil ***bilen*** kengāşnı ḳoy ‘alemġa ol dellāl-dur

birle→ ile

Sīm-i eşk ***birle*** derun-ı sīne māl- ā-māl-dur

Bildirme eki

-dur

Lebleri yarın͡g ***çüçük-dür*** dil niçün meyl itmegey
Mürdeler iḥyāsıda la’li ***Mesīḥā-dur*** velī

VII

1. Çın durur zülfin͡gge cādūlıġ atı yalġan imes
Küfr üstadı ḫaṭṭin͡gge ay ṣanem bühtan imes

2. Şerbet-i la´lin͡gni bir min ḫastege dārūnı ḳoy
Ay ṭabibim ol minin͡g derdimġa hiç dermān imes

3. ´Ayb imes-mü lāf-ı ‘ışḳ urmak kilip ‘uşşāk ara
´Işḳ meydānıda anın͡g kim başı ġaltān imes

4. Yārġa aytın͡g ḳılmasun aġyār birle güft ū gūy
Hem-nefes bolmaḳ melek şeytān bilen çespān imes

38b

5. ´Iyd-i vaṣlı birgey ol ḳaşı yāyın͡g Kātibī
Ḳıbledin yansun yüzi her kim an͡ga ḳurban imes

(Eraslan 1968: 47).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

benim< mening͡< mining͡

Ay ṭabibim ol ***mining͡*** derdimġa hiç dermān imes

bol- fiil kökü

Hem- nefes ***bolmaḳ*** melek şeytān bilen çespān imes

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

zülfin͡gge→zülf+in͡g+ ge→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

ḫaṭṭin͡gge→ ḫatt+ in͡g+ ge→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

ḫastege→ ḫaste+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

derdimġa→ derd+ im+ ġa→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

yārġa→ yār+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

meydānıda→ meydān+ ı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

ḳıbledin→ ḳıble+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

Zarf-fiil

kilip→ kil- (i)p→ fiil- zarf-fiil eki

Durum zarfı

birgey→ "beraber"

ʹIyd-i vaṣlı ***birgey*** ol ḳaşı yāyın͡g Kātibī

Bağlama edatları

bilen→ "ile"

Hem- nefes bolmaḳ melek şeytān ***bilen*** çespān imes

birle→ "ile"

Yārġa aytın͡g ḳılmasun aġyār ***birle*** güft ū gūy

Cümle başı edatları

çün< çın→ "madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman

Çın durur zülfin͡gge cādūlıġ atı yalġan imes

Türkiye Türkçesinde *değil* sözcüğü isim cümlelerini olumsuz yapmak için ayrıca olumlu ve olumsuz fiiller üzerine gelerek olumlu fiilleri olumsuz, olumsuz fiilleri olumlu yapan edat görevinde kullanılan bir sözcüktür. Bu sözcüğün Çağatay Türkçesindeki karşılığı *imes* sözcüğüdür. Kātibī'nin yukarıdaki gazelinde Çağatay Türkçesinin bu dil özelliği sıklıkla kullanılmıştır.

Çın durur zülfin͡gge cādūlıġ atı yalġan ***imes***
Küfr üstadı ḫaṭṭin͡gge ay ṣanem bühtan ***imes***

VIII

1. Ol peri- çihre ḳaçan nāz eylegey
   Nāleġa ‘uşşaḳ āġāz eylegey

1. Yiri-dür ol gonceniñ dil bülbüli
   Gülşen-i kūyıda pervāz eylegey

2. Āşıḳ ol-durur bezm-i ġamda sākīyā
   Nālesin ney birle dem- sāz eylegey

39a

3. İtleriyle hem- sifāl eylep mini
   Umarın ‘ālemde mümtāz eylegey

4. Dilber ol-dur ‘aşıḳa ay Kātibī
   Luṭfını köp cūdını az eylegey

(Eraslan 1968: 47).

Düzleşme

yeri< yiri

Yiri-dür ol gonceniñ dil bülbüli

çehre< çihre

Ol peri- ***çihre*** ḳaçan nāz eylegey

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

nāleġa→ nāle+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

kūyıda→ kūy+ ı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

İlgi durumu eki: +nIn, +nUn, +In, +Un, +nI

Lutfını→ Lutfı+ nı→ isim+ ilgi durumu eki

Gelecek zaman kipi

sāz *eylegey→ sāz eyle- gey→ isim+ yardımcı fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman eki*

mümtāẕ eylegey→ mümtāz eyle- gey→ isim+ yardımcı fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman

eki

Zarf-fiil

sifāl eyle- p→ isim+ yardımcı fiil-zarf- fiil eki

Soru zarfı

kaçan→ "ne zaman"

Ol peri- çihre ***ḳaçan*** nāz eylegey

Azlık- çokluk (miktar) zarfı

köp→ "çok"

Luṭfını ***köp*** cūdını az eylegey

IX

1. Teşbih itip lebiñgge özin bade ḳıldı sef'
   Negis közüñgge oḫşar iter mey ḫumārı def'

2. Da'vet müyesser olsa du'a birle ol peri
   Aġyārı bir du'a bilen āsān irürdü def'

3. Ol ay ḥicāb iter yüzige zülfin ebr- veş
   Kil ay sabā yitiş aradın ḳıl ḥicābı ref'

4. Kördükçe ḳāmetiñgni sücūd ittigim bu kim
   Diler namāz cā'iz imes bolmayınça şef'

5. Yanıp yaḳılsa dil nola derdimni Kātibī
39b Nār-ı firāḳ bārça vücūdımnı ḳıldı sef'

(Eraslan 1968: 48).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

bolmayınça→ bol- ma- (y)ınça→ fiil- olumsuzluk eki- zarf- fiil eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közi͡ngge→ köz+ i͡ng+ ge→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

kil-< gel-→ fiil kökü

kördükçe→ kör-dük- çe→fiil- I. çoğul şahıs görülen geçmiş zaman eki+ eşitlik durumu eki

Geçmiş zaman eki üzerine +*ça* ekinin gelmesiyle kelime *"-mış gibi"* anlamında kullanılır (Argunşah 2014: 128).

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A,+ nA

lebi͡ngge→ leb+ i͡ng+ ge→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

közi͡ngge→ köz+ i͡ng+ ge→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

yüzige→ yüz+ i+ ge→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

ḳāmeti͡ngni→ ḳāmet+ i͡ng+ ni→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

derdimni→ derd+ im+ ni→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

vücūdımnı→ vücūd+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Belirsizlik zamirleri

barça→ "bütün, hepsi"

Nār-ı firāḳ ***bārça*** vücūdımnı ḳıldı sef'

Bağlama edatları

birle→ "ile"

Da'vet müyesser olsa du'a ***birle*** ol peri

bilen→ "ile"

Aġyārı bir du'a ***bilen*** āsān irürdü def'

Zarf-fiil

itip→ it- (i)p→ fiil- zarf-fiil

X

41b 1. Her seḥer ay yüzi gül gülşen-i ḳūyinge barıp
Yıġlar aḥvālını dil şebnem-i eşkimni tarıp

2. Körgeç ay ġonce- dehen gül yüzüñi gülşende
Gül bilen ġonce ḫacil boldı ḥayādın ḳızarıp

3. Ay ṭabibim dil-i mecrūḥ şifā tāpsa ni bar
Sin şeker- lebni ḳara baġrıġa bir laḥża sarıp

4. Yüregim hecr elemi birle niçük pür-ḫūn- dur
Körgez ay dil anı ol ḫūniġa baġrıngnı yarıp

5. Kātibī sin reh-i 'ışk içre ser-āmed boldung
42a Taşra Ferhād ile Mecnūnnı alar ḳaldı harıp

(Eraslan 1968: 48).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

barıp→ bar- (ı)p→ fiil- zarf- fiil eki

boldı→ bol- dı→ fiil- görülen geçmiş zaman eki

boldung→ bol- dung→ fiil- II. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

ḳūyiṅge→ ḳūy+ iṅg+ ge→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

baġrıġa→ baġr+ ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

eşkimni→ eşk+ im+ ni→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

baġrıṅgnı→baġr→ ıṅg→ nı→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Mecnūnnı→ Mecnūn+ nı→ isim+ belirtme durumu eki

lebni→ leb+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

Ayrılma durumu eki:+ DIn

ḥayādın→ ḥayā+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

Soru zarfı

niçük→ "nasıl"

Yüregim hecr elemi birle ***niçük*** pür-ḫūn-dur

Bağlama edatları

bilen→ "ile"

Gül ***bilen*** ġonce ḫacil boldı ḥayādın ḳızarıp

birle→ "ile"

Yüregim hecr elemi ***birle*** niçük pür-ḫūn- dur

Gazelin yukarıda gösterilen iki beyitinde Çağatay Türkçesinde kullanılan bağlama edatı *bilen, birle* kullanıldığı halde gazelin son beyitinde *ile* kullanımı görülmektedir.

Taşra Ferhād ***ile*** Mecnūnnı alar ḳaldı harıp

Zarf-fiil

barıp→ bar- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

tarıp→ tar- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

kızarıp→ kız- ar- (ı)p→ fiil- fiilden fiil yapan ek+ zarf-fiil

körgeç→ kör- geç→ fiil- zarf-fiil

-GAç, -KAç zarf fiili eklendiği fiile "-ınca" anlamı vermektedir (Argunşah 2014: 158).

Şart kipi

şifā tāpsa→ şifā tāp- sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

XI

42a. 1. Kirpigi oḳına ḳaşı yārıng̑ kemān yasar
Dil sinem üzre penbe-i dāġım nişān yasar

2. Maġrūr bolma ḥüsning̑e ay ḳaşları kemān
Rüstemleriṉg̑ kemānını āḫır zamān yasar

3. Bi-tāb bolsa dil leb-i hecring̑din ay peri
Āhım taraḥḥum eylep ang̑a sāyebān yasar

4. Ḳaṣr-ı viṣal-i yāra kong̑ül ḳılmaġa ‘urūc
‘Āsıḳ kemend-i āhı aña nerdibān yasar

5. Dil rişteġa çiker dürr-i eşkimni Kātibī
Oḫşar ki yāra barmaġ üçün armaġān yasar

(Eraslan 1968: 49).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

bolma→ bol- ma→ fiil- olumsuzluk eki

bolsa→ bol- sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

kön͡gül→ isim kökü

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

eşkimni→ eşk+ im+ ni→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA,+A, +nA

rişteġa→ rişte+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

ḫüsnin͡ge→ ḫüsn+ in͡g+ e→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

hecrin͡gdin→ hecr+ in͡g+ din→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Çekim edatları

üçün→ "için" sebep, amaç ifade eder.

Oḫşar ki yāra barmaġ ***üçün*** armaġān yasar

Geniş zaman kipi

yasar→ yasa- r→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman eki

Kirpigi oḳına ḳaşı yārın͡g kemān ***yasar***

Zarf-fiil

eylep→ eyle- p→ fiil- zarf-fiil

Benzeşme

penbe>pembe, örneğinde diş sesi -n-, yanındaki dudak sesi -b-nin etkisi altında bir dudak sesi olan -m-ye dönüşmüştür.

Dil sinem üzre ***penbe-***i dāġım nişān yasar

42b 1. Devlet sining bilen eger ay dil bolursa yār
Ḳılġay vefālar ol ṣanem-i ṣūḫ u şive-kār

2. Bir yirge kılse ḫāk-i rehin birle ay peri
Tofraḳça bolmaġaydı anıng allıda ipar

3. Şeftālü sorsam ol lebi ‘ünnāblarġa ger
Her ḳaysı bolsa ḫışm itip ki narı bar

4. Girye ḳılıp işikke yüz sürtdügim bu kim
Köz yaşını bulursa soyurġal ḳılay nisār

5. Yoḳarı ṭapuġıda şehā ḳorḳa eymene
Derdini Kātibī sanga ‘arz eylese ni bar

(Eraslan 1968: 49).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

bolursa→ bol- ur- sa→ fiil- geniş zaman eki+ III. tekil şahıs şart kipi

bolmaġaydı→ bol- ma- ġay- dı→ fiil- olumsuzluk eki- gelecek zaman eki- görülen geçmiş zaman eki (birleşik çekimli fiil)

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köz→ isim kökü

/v/< /w/< /b/ değişmesi

var< bar

Derdini Kātibī sanga ‘arz eylese ni ***bar***

Bulunma durumu eki: +DA

ṭapuġıda→ ṭapuġ+ ı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

ünnāblarġa→ ünnāb+ lar+ġa→ isim+ çokluk eki+ yönelme durumu eki

yirge→ yir+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

Gelecek zaman kipi

ḳılġay→ ḳıl- ġay→ fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

Yer ve yön zarfı

yoḳarı→ "yukarı"

Yoḳarı ṭapuġıda şehā ḳorḳa eymene

Bağlama edatları

bilen→ "ile"

Devlet sining͡ ***bilen*** eger ay dil bolursa yār

birle→ "ile"

Bir yirge kılse ḫāk-i rehin ***birle*** ay peri

İkizleşme

işikke< işik< eşik

Genişleme

e< i *yer< yir*

/-f-/< /-p-/ değişmesi

Çağatay Türkçesinin önemli ses özelliklerinden birisidir. Dudak ünsüzü */p/* sesi birkaç yerde diş- dudak ünsüzü */f/* sesine döner (Argunşah 2014: 93).

tofraḳ

Zarf-fiil

ḳılıp→ ḳıl- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

itip→ it- (i)p→ fiil- zarf-fiil

XIII

49a 1. Ġaraz cevr ü cefā imes cihānın͡g şāhı bolmaḳdın

45b Saḳın ‘uṣṣaḳānın͡g ay meh ḫazeng-i āhı bolmaḳdın

2. Şeh-i Rūm’uñ işigide barıp dā’im gedā bolmaḳ
Man͡ga bihrek durur köp Hind u Sind’nin şahı bolmaḳdın

3. Ḥabibin͡g ḳūyıda man͡ga raḳib olmaḳ tiler hem- rāh
Ḫudāyā mini sin saḳla anın͡ghem- rāhı bolmaḳdın

4. Mini öltürse ol ḫūni men’i ḳılın͡g terġib
Murād ol-dur kişinn͡g kişi devlet- ḫwāhı bolmaḳdın

5. Vefā ḳılmaḳ müyesser bolsa san͡ga ol cefa-pişe
Raḳibin͡g Kātibī ġam tartmaġın āgāhi bolmaḳdın

(Eraslan 1968: 50).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

man͡ga< bana

men< min< ben

mini< beni

bolmaḳdın→ bol- mak- dın→ fiil- isim-fiil- II. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

bolsa→ bol- sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

Gazelin genelinde kelime başındaki /b-/ sesinin korunduğu görülmektedir. *ol-* fiili *bol-* şeklinde kullanıldığı halde gazelin üçüncü beyitinin ilk mısrasında *ol-* şekli ile kullanılmıştır.

Ḥabibin͡g ḳūyıda man͡ga raḳib ***olmaḳ*** tiler hem- rāh

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

dile-< tile-→ tiler→ til- er→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman eki

Yönelme durumu eki: +GA, + KA, +A, +nA

ḫudāyā→ ḫudā+(y)a→ isim+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

işigide→ işig+ i+ de→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

ḳūyıda→ ḳūy+ ı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Azlık- çokluk (miktar) zarfları

köp→ "çok"

Man͡ga bihrek durur ***köp*** Hind u Sind'nin şahı bolmaḳdın

Zarf- fiil

barıp→ bar- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

XIV

49a 1. Eger barġay sin ol ay ḳaşıga cisming͡ hilāl eyle
Yüzün körmeng͡ tiler bolsang͡ közing͡ yaşını āl eyle

2. Raḳibā ol ṣanemning͡ küfr-i zülfin ḳılma endişe
Yöri ḳayıt andın öz küfring͡de bol özge ḫayal eyle

3. Gedā- yı kūyı bolġay biz kong͡ül ol ḫāce-i hüsning͡
Zekāt-ı vaṣlıdın bizge niçün birmes su'al eyle

4. Elifler dāllar kes sineme ad itmek istersen͡g
Raḳibing͡ ay elif- ḳāmet barıp ḳaddi dāl eyle

49b

5. Eger iksir-i 'ışḳa tālib irsen͡g vāṣıl olmaḳġa
Özing͡ni Kātibī nār-ı muḥabbet birle kāl eyle

(Eraslan 1968: 50).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

bolsan͡g→ bol- san͡g→ fiil- II. tekil şahıs şart kipi

barġay→ bar- ġay→ fiil- gelecek zaman eki

Söz başında /k/ < /g/ değişmesi

közin͡g→ köz+ in͡g→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

kön͡gül→ isim kökü

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

özin͡gni→ öz+ in͡g+ ni→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Yönelme durumu eki: +GA, + KA, +A, +nA

ḳaşıga→ ḳaş+ ı+ ga→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

bizge→ biz+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

küfrin͡gde→ küfr+ in͡g+ de→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Ayrılma durumu eki: + DIn

vaṣlıdın→ vaṣl+ ı+ dın→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Bağlama edatı

birle→ "ile"

Özin͡gni Kātibī nār- ı muḥabbet ***birle*** kāl eyle

Gelecek zaman kipi

bolġay→ bol- ġay→ fiil- gelecek zaman kipi

Zarf- fiil

barıp→ bar- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

XV

1. ‘Ālem-i ervāḥda kim āşinā boldum sa͡nga
Ḥaḳ bilür tā ol zamāndın mübtelā boldum sa͡nga

2. Küḥl idünürse ni bar gerdimni erbāb-ı nazar
Ḥamdü li’l- lāh pādışāhım ḫāk-i pā boldum sa͡nga

3. Ay köñül ‘ışḳnın͡g ṭarīḳın sa͡nga tefhim eyledüm
Ġam yime şimdin kirü kim reh-nümā boldum sa͡nga

4. Kūy-i yāra ‘azm iter min tābi’ ol ay dil ma͡nga
Ḫāṭırın cem’ olsun andın pişvā boldum sa͡nga

5. Künc-i ġamda Kātibī ḥālım körüp dilber didi
50a Şād ol ay bimār-ı ġam kildin şifā boldum sa͡nga

(Eraslan 1968: 51).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

boldum→ bol- dum→ I. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köñül→ isim kökü

kildin→ kil- din→ fiil- II. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

/v/< /w/< /b/ değişmesi

Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin kelime başı */b-/* sesleri korunmaktadır. Oğuz Türkçesi etkisiyle birkaç örnekte */v-/* olmuştur: *var< bar* (Argunşah 2014: 89).

Küḥl idünürse ni ***bar*** gerdimni erbāb-ı nazar

Ayrılma durumu eki: +DIn

zamāndın→ zamān+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

Zarf-fiil

körüp→ kör- (ü)p→ fiil- zarf-fiil eki

Seydi Ali Reis'in Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazellerin 22 tanesi Kemal Eraslan tarafından "Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri" adlı çalışmasında yayınlanmıştır. Bunun dışında Seydi Ali Reis'e ait olan ve Kemal Eraslan'ın çalışmasında yer almayan Çağatay Türkçesi ile yazılmış 3 gazel, 5 tarih manzumesi ve 1 kıt'ası bulunmaktadır. Aşağıda verilen ve dil özellikleri incelenen bu şiirler İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan 1470 (83 yaprak), İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan 1647 (81 yaprak) ve İstanbul, Topkapı Sarayı, Koğuşlar 893 (136 yaprak) numarasında kayıtlı nüshalarında bulunmaktadır (Sertkaya 2012: 178).

Aşağıda dil incelenmesi yapılan tarih manzumesi *Mir'atü'l- memālik*' in *"Vilāyet-i Sindde vaki olan sergüzeşti beyān eder"* bölümünde yer alan ve Sind padişahı Mir Şāh Hasan Mirza'nın ölümü üzerine Seydi Ali Reis tarafından Mir Şāh Hasan Mirza'nın kardeşi Sultan Mahmud'a sunulmuştur (Sertkaya 2012: 179).

I

Tarih Manzūmesi

1 Şāh Ḥasan Sindge şeh irdi veli
Çikti ecel cāmını taptı fena

2 Hātıf-ı ġayb ayttı tāriḫni
Cennet-i Firdevs mekânı ola

(Sertkaya 2012: 179).

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

sindge→ sind+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, + I

tāriḫni→ tāriḫ+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

Geçmiş zaman eki

ayttı→ ayt- tı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

II

Tarih Manzūmesi

1. Şāh-ı Cem rutbet (ü) Humāyūn- baḫt
   Yitti ıḳlim-i Hindge çün āteş

2. Ḳırdı Afġannı Dehli-ni aldı
   Boldı fermān- beri ser-keş

3. Ol fetiḥġa ayıtdılar tāriḫ
   "Ṭāli'-i devlet-i Humāyūneş"

(Sertkaya 2012: 180).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

boldı→ bol- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

Hindge→ Hind+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

fetiḥġa→ fetiḥ+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

Afġannı→ Afġan+ nı→ isim+ belirtme durumu eki

Dehlini→ Dehli+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

Cümle başı edatları

çün→ "madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman"

Yitti ıḳlim-i Hindge ***çün*** āteş

III

Tarih Manzūmesi

1. Felek- rif'at Humāyūn Şāh ġazi
   Salur pertev livası mihr ü māha

2. Yitişti Hindge ḳıldı Dehli-ni feṯḥ
   Nuzūl itti ḫiṣār-ı din-penāha

3. Yiberdi niçe ḫān-nı Āgra sarı
   Birip köp istimāletler sipāha

4. Devām-ı devletide feṯḥi anı͡ng
   Müyesser boldı minnet ol ilaha

5. Ayıttı an͡ga bir iksikli tāriḫ
   Mübārek bolsun Āgra padişaha

(Sertkaya 2012: 180-181).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

boldı→ bol- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

bolsun→ bol- sun→ fiil- II. tekil şahıs şart kipi

/v/< /w/< /b/ değişmesi

vir-< bir-

birip→ bir- (i)p→ fiil- zar-fiil

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

Hindge→ Hind+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

ilaha→ ilah+ a→ isim+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

Dehlini→ Dehli+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

devletide→ devlet+ i+ de→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Görülen geçmiş zaman eki

yiberdi→ yiber- di→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Azlık- çokluk (miktar) zarfları

köp→ "çok"

Birip ***köp*** istimāletler sipāha

2.2.5. Şair Sādık

Şair Sādık, III. Murad döneminde Edirne'de yaşamış, asıl mesleği askerlik olan divān sahibi bir şairdir. Şairin Farsça ve Arapça şiirleri bulunmakla beraber özellikle Ali Şir Nevāyi'nin etkisinde kalarak Çağatay Türkçesi ile de birçok şiir kaleme aldığı görülmektedir.

Sādık'ın bilinen tek Divān'ı, Medine'de Melik Abdülaziz Kütüphanesi, Arif Hikmet Efendi Türkçe yazmalar bölümünde 155/811 sıra numarası ile kayıtlıdır (Sunal 2014: 601).

Aşağıda Sādık'ın Çağatay Türkçesi ile yazmış olduğu bazı gazelleri verilerek gazellerdeki Çağatayca dil unsurları incelenmiştir:

I

Der-Tevḥid-i Ṣāni'-i Muṭlaḳ 'Azze İsmühū

1. Ey cümle mezāhirde ruḥ-ı 'aksi hüveyda
   Her ismi eter resmi ile 'ayn-ı müsemma

2. Bir zerraġa kim cilve ete mirh-i cemāliṉg
   Ol zerre erür dide-i 'uşşāḳıġa meclā

3. Bir noḳta ḳılup 'ilm-i ebedni vü ezelni
   Ol noḳtadın admaġa bolur *'allame'l- esma*

4. Ol noḳta bolur ḥāl-i dil-i Ḫazret-i Ādem
   Ol noḳta erür merdümiṉg dide-i Ḥavvā

5. Her yerge tecelli eter ol māh vekilin
Ṣādıḳ'ġa ḳıra köz kim etey anı temāşā

(Sunal 2014: 605-606).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

bolur→ bol- ur→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köz→ isim kökü

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

zerreġa→ zerre+ġa→ isim+ yönelme durumu eki

uşşāḳıġa→ uşşāḳ+ ı+ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

yerge→ yer+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

Sādıḳġa→ Sādıḳ+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

noḳtadın→ noḳta+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

ebedni→ ebed+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

ezelni→ ezel+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

Zarf-fiil

ḳılup→ ḳıl- (u)p→ fiil- zarf-fiil

Bağlama edatları

Gazelde Arapça ve Farsçada *"vü", "kim"* bağlama edatları kullanılmıştır.

Bir noḳta ḳılup 'ilm-i ebedni ***vü*** ezelni
Ṣādıḳ'ġa ḳıra köz ***kim*** etey anı temāşā

II

Der-Na’t-ı Resūlü’s Seḳaleyn

1. *Yā eşrafe’l- beriyyeti yā ekreme’l- verā*
   Minnā bike’t taḥiyyetü fiṣ- ṣubḥi ve’l- mesā

2. Bir nükte boldı mu’ciz-i engüştige naẓar
   İ’caz-ı enbiya vü kerāmāt-ı evliya

3. Çalġutdı kūs-ı nevbeti çün pençge Hüdā
   Ṣalġutdı ṭas-ı gūşıġa nüh ṭār-ı mi͡ng ṣadā

4. Na’l-i Burāḳ-ı berkini͡ng uçġunları bolurdı
   İsri şebinde her biri bir necm-i ihtida

   İ’caz-ı enbiya vü kerāmāt-ı evliya
   Ḳays’ı tā Leylā ede ulus vaṣfını edā

(Sunal 2014: 606).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

boldı→ bol- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

bolurdı→ bol- ur- dı→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman eki- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki→ birleşik çekimli fiil

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

engüştige→ engüşt+ i+ ge→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

pençge→ penç+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

gūşıġa→ gūş+ ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

şebinde→ şeb+ in+ de→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Belirsizlik zamiri

her biri→ "her biri"

İsri şebinde ***her biri*** bir necm- i ihtida

Bağlama edatları

vü→ "ve"

İ'caz-ı enbiya ***vü*** kerāmāt-ı evliya

Cümle başı edatları

çün→ "çünkü, madem ki, zira, artık, -dığı zaman

Çalġutdı kūs-ı nevbeti ***çün*** pençge Hüdā

III

Der-Tevḥid-i Ḥazret-i Bāri

1. Çeng ḳılġanda miyānın͡g birle āheng-i nevā
   Etti 'uşşaḳıġa her tārıdın irsal-i ṣadā

2. Şām seher anda yol azġanlarġa sāḳi bezm- ārā
   Her ḥabāb-ı sāġar-ı mey boldı necm-i ihtida

3. Devr arā eylemeytür erdi reşk-i cām-ı Cem
   Bolsa mālik ger seg-i kūyuñ sifāliġa geda

4. Ḫızr-teg hergiz ḥayāt-ı sermedi bolmazdı
   Zikr-i la'lini͡ng bolmasa rūḥ-ı Mesiḥ'iġa ġıdā

5. Jeng-i ġamdın ḳalb-i Sādıḳ sāftur āyine-teg
Bolġalı cām-ı leb-i sāḳi-i meclis ġam-zeda

(Sunal 2014: 606-607).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

boldı→ bol- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

bolmasa→ bol- ma- sa→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs şart kipi

bolsa→ bol- sa→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

ʻuşşaḳıġa→ uşşaḳ+ ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

sifāliġa→ sifā+ li+ġa→ isim+ isimden isim yapan ek+ yönelme durumu eki

Mesiḥiġa→ Mesiḥ+ i+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

ġamdın→ ġam+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

tārıdın→ tarı+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

Sıfat-fiil

azġanlarġa→ az- ġan+ lar+ ġa→ fiil- sıfat-fiil eki+ çokluk eki+ yönelme durumu eki

Bağlama edatları

birle→ "ile"

Çeng ḳılġanda miyānın͡g ***birle*** āheng-i nevā

Cümle başı edatları

ger→ "eğer"

Bolsa mālik ***ger*** seg-i kūyuñ sifāliġa geda

Ek- fiiller

eylemeytür erdi→ eyle- me(y)- tür er- di→ yardımcı fiil- olumsuzluk eki- ek-fiil- görülen geçmiş zaman eki

IV

Der-Tevḥid-i Ṣāni´ ‘Azze İsmühū

1. Emes ruḫsār-ı gül- nāride bārik-i ḫāl-i ‘anber- sā
   Közi efsūn etib āteşġa ṣaldı ḥabbetü’s- sevdā

2. Eter kiyn *ve’d- duḥā*nı vech-i seb´ ile ḳırā’at min
   Tege ilmesti Mecnūn belki *ve’l- leyli izā yaġşā*

3. Ṭapuñ ser ḫayl-i ḫūbān eylegende ḳılmış ol Ṣāni´
   Cemālining gencige kāküllering ming başlu ejdehā

4. Tang ermes ṣubḥ atḳunça köz açmas erse ger nergis
   Özin çün kevkeb-i çeşmingge teşbih eyledi cānā

5. Teme Ṣādıḳ reh-i ‘ışḳıngda yalġuz baş cān serdi
   Fedā ḳıldı ayaġıñ tozıġa dünyā vü *mā- fihā*

(Sunal 2014: 607).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

ming< bin

min< men< ben

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közi→ köz+ i→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

āteşġa→ āteş+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

çeşmin͡gge→ çeşm+in͡g+ ge→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

tozıġa→ toz+ ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

'ışḳın͡gda→ 'ışḳ+ın͡g+ da→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Sıfat-fiil

eylegende→ eyle- gen+ de→ yardımcı fiil- sıfat-fiil+ bulunma durumu eki

Çağatay Türkçesinde *-GAn* sıfat-fiil eki, üzerine durum eklerini alarak zarf-fiil oluştururlar. Çağatay Türkçesinde bir bölümü basit bir bölümü de sıfat-fiil eklerinin durum eklerini almasıyla oluşmuş birleşik zarf-fiil ekleri vardır (Argunşah 2014: 153-156).

Zarf-fiil

etip→ et-(i)p→ fiil- zarf-fiil

atḳunça→ at- ḳunça→ fiil- zarf-fiil

Bağlama edatları

vü→ "ve"

Fedā ḳıldı ayaġıñ tozıġa dünyā ***vü*** *mā- fihā*

Cümle başı edatları

çün→ "çünkü, madem ki ,zira, artık, -dığı zaman"

Özin ***çün*** kevkeb-i çeşmin͡gge teşbih eyledi cānā

ger→ "eğer"

Tan͡g ermes ṣubḥ atḳunça köz açmas erse ***ger*** nergis

Ek-fiil+ şart

açmas erse→ aç- mas er-se→ fiil- olumsuzluk eki ek-fiil+ şart kipi

İsim+ yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller

teşbih eyledi→ teşbih eyle- di→ isim+ yardımcı fiil- görülen geçmiş zaman eki

V

Der-Tevḥid-i Ṣāni´ ‘Azze İsmühū

1. Ḳudretüñ baḥri üze be tārem-i nili ḳılab
   Vaḥdetüñ cāmı arā güya kim oldı nüh ḥabāb

2. Ḥayretidin çekmen͡g arḳamı tarġanda ter
   Tüşti elgidin müzehhib ḫāme emestür şehāb

3. ‘İṣmetüñ desti çeker bānū- yi çarḫuñ yüzige
   Perde-i diba-yi şebdin her kece kuhli nuḳat

4. Sürme yan͡glıġ reh- rev-i kūyuñ ġubār-ı merkebin
   Közge altūn mil tartar zemindin āfitāb

5. Zikr-i ḥamdidin nevā tüzse kön͡gül ‘uṣṣāḳ- ārā
   Her ḳılın bir tel tüzüp āheng eter Ṣādıḳ rebāb

(Sunal 2014: 607).

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közge→ köz+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

kön͡gül→ isim kökü

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

düş-< tüş-→ tüşti→ tüş- ti→ fiil- görülen geçmiş zaman eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

yüzige→ yüz+ i+ ge→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

tarġanda→ tarġan+ da→ isim+ bulunma durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

hayretidin→ hayret+ i+ din→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

hamdidin→ hamd+ i+ din→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

zemindin→ zemin+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

şebdin→ şeb+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

Zarf-fiil

tüzüp→ tüz-(ü)p→ fiil-zarf-fiil

2.2.6. Sultan I. Selim

I. Selim veya bilinen adıyla Yavuz Sultan Selim, 9. Osmanlı padişahı ve 88. İslam halifesidir. Küçük yaşlarından itibaren iyi bir eğitim alan I. Selim'in sadece devlet idaresi, siyasi, dini ve askeri meseleler de değil aynı zamanda edebi alanda da yetkin bir isim olduğu görülmektedir.

Farsçayı bu dilde şiirler yazacak derecede bildiği, Arapçaya ve Tatar lehçesine de aşina olduğu ifade edilmektedir. Bazı tezkirelerde Türkçe şiirlerine de rastlanmaktadır (Emecen 2009: 407- 414). I. Selim'in Türkçe şiirleri içerisinde Çağatay Türkçesinin dil özelliklerine rastlanan bir gazeli bulunmaktadır. Ali Emiri Efendi'nin Arap harfleri ile yayınladığı bu gazel, İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Y. Y. 62 numarada kayıtlı olan yazma bir şair padişahlar antolojisinin 23b varağında kayıtlıdır (Sertkaya 2012: 171).

Ġazellü't- Türki

1. İki ḳaşuñ kibi bir ṭurfe ya yoḳ
   Ḳılur sin raḥm bu kön͡glüme yā yoḳ

2. Cihānda gerçi yüz biñ fitneler bar
   Firāḳuñ dik veli ‘ayn-ı belā yoḳ

3. Nigārā ḫaste kön͡glümün ḥaḳıda
   Cefā kem ḳılma bāri ger vefā yoḳ

4. Kön͡gülni kimge baġlay çün cihānda
   Senüñ tek közler içre dilrübā yoḳ

(Sertkaya 2012: 171).

Dil incelemesi

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

kön͡glümün→ kön͡gül+ üm+ ün→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki

közler→ köz+ ler→ isim+ çokluk eki

/v/< /w/< /b/ değişmesi

var< bar

Cihānda gerçi yüz biñ fitneler ***bar***

Şahıs zamiri

sen< sin

Ḳılur ***sin*** raḥm bu kön͡glüme yā yoḳ

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

kön͡glüme→ kön͡gül+ üm+ e→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

kimge→ kim+ ge→ isim+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

kön͡gülni→ kön͡gül+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

cihānda→ cihān+ da→ isim+ bulunma durumu eki

Benzetme edatları

dik→ "gibi"

Firāḳuñ ***dik*** veli 'ayn-ı belā yoḳ

Cümle başı edatları

ger→ "eğer"

Cefā kem ḳılma bāri ***ger*** vefā yoḳ

çün→ "çünkü, madem ki, zira, -dığı zaman"

Kön͡gülni kimge baġlay ***çün*** cihanda

2.2.7. Saī 'i (ī Dai)

Asıl adı Ahmed-i Sādık olan şairin hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. H. 1004 Rebiü'l-āhirin sonlarında (M. 1595- 1596) vefat ettiği ve Evliya Çelebi'nin *Seyāhatnāme*'sin de verilen bilgiye göre kabrinin İstanbul'da Emir-i Buhāri zaviyesinde bulunduğu bilgisi verilmektedir (Sertkaya 2012: 184-185). Saī 'i (ī Dai)'nin şiirleri içerisinde Çağatay Türkçesinin dil özelliklerine rastlanan bir gazeli bulunmaktadır. Aşağıda bu gazelin transkripsiyonlu metni verilmiş ve dil özellikleri incelenmiştir:

1. Diriġa Ṭaşkendi derd ile yüz ḳoydı tofraġa
   Anuñ-tek ḳanı şeyḫ-i muḥaḳḳıḳ 'ālim ü fāyık

2. Semerḳand u Buḫārā terkin Urġaç üzre yol buldı
   Kön͡güldin ḳaratonlu Ka'betul- lāha bolup 'āşıḳ

3. Diyār-ı Rūma tiggeç Ḫan Murāduñ boldı manẓūrı
   Nisar itdirse cānın maḳdem-i sultānġa lāyıḳ

4. Vefātın körgeç aytur Sā'ī-i Dā'ī an͡ga tārīḫ
"Vebādın köçdi sünni Naḳşıbendi Aḥmed-i Ṣādıḳ"
(Sertkaya 2012: 185).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

boldı→ bol- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köçdi→ köç- di→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

/-f-/< /-p-/ değişmesi

Dudak ünsüzü olan */p/* sesi bazı yerlerde diş- dudak ünsüzü */f/* sesine dönüşür.

toprak< tofrak

Diriġa Ṭaşkendi derd ile yüz ḳoydı ***tofraġa***

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

diriġa→ diri+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

sultānġa→ sultān+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

vebādın→ veba+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

kön͡güldin→ kön͡gül+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

Zarf-fiil

bolup→ bol- (u)p→ fiil- zarf-fiil

körgeç→ kör- geç→ fiil- zarf-fiil

2.2.8. Şair Rāhi

Kayıtlarda Edirneli olduğu belirtilen XVI. yüzyıl şairi Rāhi'nin doğum ve ölüm yılları hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Kebeci-zāde adıyla tanınan şairin adı sadece XVI. yüzyılda yazılmış olan tezkirelerden Āşık Çelebi'nin *Meşāirü'ş-Şuarā*'sında geçmektedir (Büyükakkaş 2009: 42). Aşağıda şair Rāhi'ye ait olan Çağatay Türkçesi ile yazdığı iki gazeli verilerek dil özellikleri incelenmiştir.

I

1b Figānımdın cihāngа tüşti āteş
Cihānnı barça cāngа tüşti āteş

Şafaḳ irmes felek cevride rengin
Fezā-yı āsumāngа tüşti āteş

İmestür gül ḳızarġan gülistānda
Nihāl-i gülistāngа tüşti āteş

Zebān irmes ki kön͡glümdin zebāne
Urup nā- geh dehāngа tüşti āteş

Kön͡güldin çekdim āh örtendi ‘ālem
Anıñ dik ney-sitāngа tüşti āteş

Kön͡gül taptı yüzün͡g vaṣlıda teskin
Beli āb-ı revāngа tüşti āteş

Tutaşursa ten-i ḫāşāk-i Rāhi
Ni tan͡g berg-i ḫazāngа tüşti āteş

(Büyükakkaş 2009: 45).

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

kön͡gül→ isim kökü

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

tüşti→ tüş- ti→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

cihāngа→ cihān+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

āsumāngа→+ āsumān+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

gülistānġa→ gülistān+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

ḫazānġa→ ḫazān+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

kön͡glümdin→ kön͡g(ü)l+ m+ din→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

fiġānımdın→ fiġān+ ım+ dın→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

cihānnı→ cihān+ nı→ isim+ belirtme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

gülistānda→ gülistān+ da→ isim+ bulunma durumu eki

vaṣlıda→ vaṣl+ ı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Sıfat-fiil

ḳızarġan→ ḳızar- ġan→ fiil-sıfat-fiil

Belirsizlik zamiri

barça→ "bütün, hepsi"

Cihānnı ***barça*** cānġa tüşti āteş

II

Tişler Allāh irnini ol bi- vefā
Ḳılġalı cānıma köp türlig bela

Aldı kön͡glümni vefā ḳılġay diyü
Ḳılmadı min mübtelāġa cüz vefā

Bir közümdin ḳan biridin yaş kilür
İkki türlig boldı veh mācerā

İstep aḫtarsa͡ng fenā mey-hanesin
Tapmaġay irdüñ mini͡ng dik bi-nevā

Ger isterse͡ng közleri͡ngni yarıtur
Rāhiyā ḫāk-i rehidin tūtiyā

(Büyükakkaş 2009: 45).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

ben< men< min

benim< meni͡ng< mini͡ng

boldı→ bol- dı→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

kön͡glümni→ kön͡g(ü)l+ m+ ni→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

közleri͡ngni→ köz+ ler+ in͡g+ ni→ isim+ çokluk eki+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

İkizleşme

ikki<iki→ Çağatay Türkçesinde çoğunlukla sayı isimlerinde ikizleşme görülmektedir.

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

mübtelāġa→ mübtelā+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

cānıma→ cān+ ım+ a→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

közümdin→ köz+ üm+ din→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

rehidin→ reh+ i+ din→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

kön͡glümni→ kön͡g(ü)l+ m+ ni→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Benzetme edatı

dik→ "gibi"

Tapmaġay irdüñ minin͡g ***dik*** bi-nevā

Zarf-fiil

istep→ iste- p→ fiil-zarf-fiil

ḳılġalı→ ḳıl- ġalı→ fiil-zarf fiil

Gelecek zaman kipi

ḳılġay→ ḳıl- ġay→ fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

tapmaġay→ tap- ma- ġay→ fiil- olumsuzluk eki+ III. tekil şahıs gelecek zaman eki

2.2.9. Şair Subhi

Asıl adı Mustafa olan şairin hayatı hakkındaki bilgilere Sehi Bey, Latifi, Kınalı-zade Hasan Çelebi, Āşık Çelebi, Riyāzi gibi önemli isimlerin tezkirelerinde rastlanmaktadır. Bu kaynaklar içerisinde Sehi Bey ve Āşık Çelebi'nin verdiği bilgiler bizzat şairle görüştüklerinden dolayı önemlidir (Ersoy 2012: 18). Subhi'nin gazellerinden müteşekkil divanı Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'de bulunan İlim ve Sanat Akademisi Kütüphanesi OZJA 1577 numarada bulunmaktadır (İsen 1984: 128- 136). Subhi'nin şiirleri arasında Çağatay Türkçesiyle yazdığı gazelleri de bulunmaktadır. Şairin Çağatay Türkçesiyle yazdığı bazı gazelleri aşağıda verilerek dil özellikleri incelenmiştir:

I

1. Nālişüm ebr eşitip girye bile zār man͡ga
   Çāk-i köksümni körüp kūh dil-efgār man͡ga

2. Tökdi köz yaşlarını mātemimi ṭutdı seḥāb
   Çözdi sünbüllerini aġladı kuhsār man͡ga

3. Dil-i şūrideme baḥr oldı ḳulaḳdın ‘āşıḳ
Acıdı aġladı ol ‘āşıḳ-ı didār man͡ga

4. Ol ḳuyaş kūyıda şol resme za’if boldum kim
Ẕerre-dek ḥāyil olur saye-i divār man͡ga

5. Körse mecnūn deye bu Ḳatsı beyābān eridür
Dil bir āvāre degül ‘aḳlım ise yār man͡ga

6. Pür-şerār oldı dem-i sūz-ı dilimdin kuhsār
Yörüdi ejder-i āh açdı aġız ġār man͡ga

7. Dide gül köz yaşı mül Ṣubḥı-i şeydā bülbül
Cism pür-dāġ yeter kūşe-i gülzār man͡ga

(Ersoy 2012: 25).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

bana< man͡ga

boldum→ bol- dum→ fiil- I. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köz→ isim kökü

körse→ kör- se→ fiil- III. tekil şahıs şart kipi

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

tökdi→ tök- di→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

köksümni→ kök(ü)s+ üm + ni→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Ayrılma durumu eki: +DIn

dilimdin→ dil+ im+ din→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

ḳulaḳdın→ ḳulaḳ+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

kūyıda→ kūy+ ı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Bağlama edatları

kim→ "ki"

Ol ḳuyaş kūyıda şol resme za'if boldum ***kim***

Benzetme edatları

dek→ "gibi"

Ẕerre- ***dek*** ḥāyil olur saye-i divār man͡ga

Zarf-fiil

eşitip→ eşit- (i)p→ fiil- zarf-fiil

körüp→ kör- (ü)p→ fiil- zarf-fiil

II

1. Naẓarġa kūyı tarafdın ki bir ġubār kelür
   Közümge müjde berür ṣanuram ki yār kelür

2. Ten͡giz ḳulaġı mıdur köz kön͡gül ki ol sūdın
   Dizin çekilüp dürr-i şāhvār kelür

3. Cemālı berg-i ḫazān dek ṣarardı 'āṣıḳnın͡g
   Şol intiẓār-ıla k'ol yüzi nev-bahār kelür

4. Min͡g oḳda birni ḫatā etmez atsa kirpük oḳın
   Şiḳara k'ol ḳaşı yā Türk-i ġamze- dār kelür

5. Pür eyle dide ḳabāġın ki Ṣubḥi çeşm-i nigār
   Gehi ḫarāb u gehi mest ü geh ḫumār kelür

(Ersoy 2012: 31).

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közümge→ köz+ üm+ ge→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

kön͡gül→ isim kökü

kelür→ kel- ür→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman eki

/v/< /w/< /b/ değişmesi

ver< ber→ verür→ ver- ür→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

naẓarġa→ nazar+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

közümge→ köz+ üm+ ge→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: + DIn

tarafdın→ taraf+ dın→ isim+ ayrılma durumu eki

Zarf-fiil

çekilüp→ çek- il-(ü)p→ fiil- fiilden fiil yapan ek- zarf-fiil

Benzetme edatları

dek→ "gibi"

Cemālı berg-i ḫazān ***dek*** ṣarardı 'āṣıḳnın͡g

Karşılaştırma- denkleştirme edatları

geh…geh→ "zaman zaman"

Gehi ḫarāb u ***gehi*** mest ü ***geh*** ḫumār kelür

2.3. XVII. YÜZYIL

2.3.1. Nedim-i Kadim

XVII. yüzyılın meşhur şairi Ahmed Nedim'den ayırmak için "Kadim" unvanı ile anılan Nedim'in asıl adı Mehmet'tir. Nedim- i Kadim iyi bir tahsil görerek müderrislik

makamına yükselmiştir. Nedim-i Kadim, Divan şiiri geleneği içerisinde çok az yazan şairlerden biridir. Onun tek eseri sadece beş yüz beyite yaklaşan divanıdır. Divanın yedi nüshası bulunmaktadır. Bunlardan istinsah tarihi en eski olanı Topkapı Sarayı Müzesi No. 1639/ 2'de kayıtlıdır (Horata 1987: 121- 127). Nedim- i Kadim'in Çağatay Türkçesiyle yazdığı bir rubāisi bulunmaktadır. Fevziye Abdullah Tansel, şaire ait olan bu rubāiyi İslam Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu Nedim maddesinde zikretmektedir (Sertkaya 2012: 185).

Rubāi

Bir āfet-i cān aldı ḳarāmnı minim
Feryād u fiġān eyledi kārımnı minim
Āşüfte vü āvāre vü nālān ḳıldı
Bilmem daḫı n'itdi dil-i zārımnı minim

(Sertkaya 2012:186).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

Çağatay Türkçesinde I. tekil şahıs zamiri *"ben"*, *"men"* şeklini almıştır. Kelime ek aldığında da */m-/* ünsüzü değişmez.

benim< menim< minim

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

ḳarāmnı→ ḳarā+ m+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

kārımnı→ kār+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

zārımnı→ zār+ ım+ nı→ → isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Bağlama edatları

vü→ "ve"

Āşüfte ***vü*** āvāre ***vü*** nālān ḳıldı

daḫı→ daġı→ taḳı→ "ve, dahi"

Bilmem ***daḫı*** n'itdi dil-i zārımnı minim

İsim+ yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller

fiġān eyledi→ fiġān eyle- di→ isim+ yardımcı fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki

2.3.2. Fasih Ahmed Dede

XVII. yüzyıl şairlerinden olan ve H. 1111 (M. 1699) tarihinde İstanbul'da vefat eden, Mevlevi Fasih Ahmed Dede'nin divanında Çağatay Türkçesiyle yazdığı bir gazeli bulunmaktadır. Şiirlerinde *Fasihā* mahlasını kullanan şairin bu gazeli İstanbul Kütüphanesi Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, II, s. 496'da bulunmaktadır (Sertkaya 1971: 176)

Gazel

1. Cem' idüp ḫār-ı sitem ceyb ü giribānımnı
   Rūzgār itdi perişān ser ü sāmānımnı

2. Zülf tek ḫ^ābımnı 'ışḳ perişān ḳıldı
   Ḫal tek itdi ḳara aḫter-i tābānımnı

3. Bolmaz ay bād-ı ṣabā berg-i ḫazān tek sa͡nga bār
   Der-i cānānġa yetür bu ten-i bi-cānımnı

4. Nūş-ı cān bolġay eyā muġbeçe-i ġonce-dehen
   Mey kibi sa͡nga ḥelāl eylediler ḳanımnı

5. Bilgin ol ġamzesi tātāre gififtārlıġım
   Güş ḳılġanda Fasiḥā menim efġānımnı

(Sertkaya 1971: 176).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

benim< menim

bolmaz→ bol- maz→ fiil- olumsuzluk eki

bolġay→ fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

cānānġa→ cānān+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

tātāre→ tātār+ e→ isim+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

giribānımnı→ giribān+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

tābānımnı→ tābān+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

ḳanımnı→ ḳan+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

efġānımnı→ efġan+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

ḳılġanda→ ḳıl- ġan+ da→ fiil- sıfat-fiil eki+ bulunma durumu eki

Gelecek zaman kipi

bolġay→ bol- ġay→ fiil- III. tekil şahıs gelecek zaman eki

Zarf-fiil

ḳılġanda→ ḳıl- ġanda→ fiil- zarf-fiil+ bulunma durumu eki

-GAn, -Kan sıfat-fiil ekiyle bulunma durumu ekinden oluşmuştur. Eklendiği fiile "-ince" anlamı katmaktadır (Argunşah 2014: 159).

İsim+ yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller

ḥelāl eylediler→ helal eyle- di+ ler→ isim+ yardımcı fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki+ çokluk eki

Benzetme edatları

deg→ teg→ tek→ "gibi, kadar"

Bolmaz ay bād-ı ṣabā berg-i ḫazān ***tek*** sa͡nga bār

2.3.3. Benli- zade İzzet Mehmet Bey

Doğum tarihi hakkında bilgi bulunmayan İzzet Mehmet'in H. 1224 (M. 1809) yılı Şaban ayında vefat ettiği göz önüne alındığında muhtemelen XVII. yüzyılın ikinci yarısında doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Türkçe, Farsça, Arapça ve Çağatayca'dan oluşan bir divanı vardır (Çağlayan 2014: 49-50). Türkçe, Farsça, Arapça ve Çağatayca şiirlerinden oluşan divanın dört yazma nüshası vardır, bunlar:

A. İstanbul, Üniversite Kütüphanesi, T. 2924 (12b)
B. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hālet Efendi No. 666 (21b- 22a)
C. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum, No. 176 (16b)
D. İstanbul, Bayezid Devlet Kütüphanesi, No. 5794 (23a) (Sertkaya 1971: 178).

Aşağıda İzzet Mehmet Bey'in Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazelin transkripsiyonlu metni verilerek dil özellikleri incelenmiştir.

Gazel

1. Üç ṭolu bir yaḫşı-rak sāḳi ḥālimtür yaman
   Tapşurur min kökke efġān birle bāng-i el-āmān

2. Ayru tüşkeç la'l-i meygūnıñdın ay gülgūn- ‘iẕār
   Ḳan bolup dil laḫṭı bolmıştur şerer her ḳatre ḳan

3. ‘Işḳdur bāis mining mecnūnlıġımġa hecr ara
   ‘Işḳ sevdāsıġa ammā yārdur birgen nişān

4. Ot tüşürgeç bögregimge ütdi ol āteş- ‘iẕār
   Uşbu āteş közlerimdin eyledi ırmaġ revān

5. Ḥazret-i Pertevġa naẓmımnı aytay ma'rūz kim
   ‘İzzetā taḫmis ile eyler ḳuṣūrımnı nihān

(Sertkaya 1971: 178-179).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

ben< men< min

benim< mening͡< mining͡

bolup→ bol- (u)p→ fiil- zarf-fiil

bolmıştur→ bol- mış- tur→ fiil- öğrenilen geçmiş zaman eki- yardımcı fiilin geniş zaman eki

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közlerimdin→ köz+ ler+ im+ din→ isim+ çokluk eki+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

düş- < tüş-

tüşürgeç→ tüş- ür- geç→ fiil- fiilden fiil yapan ek- zarf- fiil

İşaret zamirleri

uşbu→ "işte bu"

Uşbu āteş közlerimdin eyledi ırmaġ revān

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

mecnūnlıġımġa→ mecnūn+ lıġ+ ım+ ġa→ isim+ isimden isim yapan ek+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

sevdāsıġa→ sevdā+ sı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

bögregimge→ bögreg+ im+ ge→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Pertevġa→ Pertev+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

naẓmımnı→ naẓm+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

ḳuṣūrımnı→ ḳuṣūr+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Ayrılma durumu eki: + DIn

meygūnıñdın→ meygūn+ ıñ+ dın→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

közlerimdin→ köz+ ler+ im+ din→ isim+ çokluk eki+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Bağlama edatları

birle→ "ile"

Tapşurur min kökke efġān ***birle*** bāng-i el-āmān

Zarf- fiil

bolup→ bol- (u)p→ fiil- zarf-fiil

tüşürgeç→ tüş- ür- geç→ fiil- fiilden fiil yapan ek- zarf- fiil

Bildirme eki

Işḳdur→ ışḳ+ dur→ isim+ bildirme eki

yārdur→ yār+ dur→ isim+ bildirme eki

2.4. XVIII. YÜZYIL

2.4.1. Nedim

XVIII. yüzyıl Türk şiirinin önemli isimlerinden biri olan Nedim'in asıl adı Ahmed'dir. İstanbul'da büyüyen şair, iyi bir medrese eğitimi almıştır (Köprülü 2006: 429- 431). III. Ahmed devrinde özellikle Damat İbrahim Paşa'nın vezirliği döneminde şöhreti iyice yayılmıştır. Şairin başta Fuzūlī olmak üzere pek çok şaire nazire söylediği ve Ali Şir Nevāyi'nin bir gazelini tanzir ettiği bilinmektedir (Macit 2006: 510- 513). Nedim'e ait olan ve Çağatay Türkçesiyle yazdığı gazelin transkripsiyonlu metni aşağıda verilerek dil özellikleri incelenmiştir:

Gazel

1. Barıp kūyınġa yıġlamaḳ tiledim bir ṣadā tartıp
   Yügürdi min sarı ol ġamze tiġ-ı sürme-sā tartıp

2. Alıp tiġnı ilga saçı zırhın salmış arḫaya
   Mining̑ ḳaṣdımġa kilmiş üç toluḳ cām-ı ṣafā tartıp

3. Uşol āhū közin ḳılmaġ üçün ḳıymaç öze ḳıymaç
   Salar dünbāle naḫvet sürmesin ol pür-cefā tartıp

4. Ser-i kūyınġa barmak iḫtiyārım birle-tür ṣanmañ
   Köñülni iltürür ḳuvvet bile zülf-i dü-tā tartıp

5. Nevāyi rūḥ-ı kilkindin Nedimā köp tapar lezzet
   Terennüm eylegeç ni yanglıġ ün salıp nevā tartıp

(Sertkaya 1970: 135).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi

benim< mening̑< mining̑

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közin→ köz+ in→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki

köñülni→ köñül+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

kilmiş→ kil- miş→ fiil- III. tekil şahıs öğrenilen geçmiş zaman eki

/v/< /w/< /b/ değişmesi

bar-< var-

barıp→ bar- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

dile-< tile-

tiledim→ tile- di+ m→ fiil- II. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki+ I. tekil şahıs iyelik eki

ḫ< ḳ değişmesi (sızıcılaşma)

Çağatay Türkçesinde birkaç kelimede bu ses olayına rastlanmaktadır. Yukarıdaki gazelde de buna örnek bulunmaktadır:

arḫa< arḳa

Alıp tiġnı ilga saçı zırhın salmış ***arḫaya***

İşaret zamiri

Çağatay Türkçesinde asıl işaret zamirleri, *bu "bu", ol "o"* dur. Diğer işaret zamirleri de *uşbu "(tam) bu",* ve *uşal, uşol "(tam)" şu* vb. şeklindedir (Karaağaç 1988: 83- 84).

Uşol āhū közin ḳılmaġ üçün ḳıymaç öze ḳıymaç

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

kūyınġa→ kūy+ ın+ ġa→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

ḳaṣdımġa→ ḳaṣd+ ım+ ġa→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

köñülni→ köñül+ ni→ isim+ belirtme durumu eki

Zarf-fiil

tartıp→ tart- (ı)p→ fiil-zarf-fiil

barıp→ bar- (ı)p→ fiil-zarf-fiil

salıp→ sal- (ı)p→ fiil-zarf-fiil

eylegeç→ eyle- geç→ fiil- zarf-fiil

Azlık- çokluk (miktar) zarfı

köp→ "çok"

Nevāyi rūḥ-ı kilkindin Nedimā ***köp*** tapar lezzet

Bağlama edatları

birle→ "ile"

Ser-i kūyınġa barmak iḫtiyārım ***birle***-tür ṣanmañ

2.4.2. Şeyh Gālib

XVIII. yüzyılın son yarısında yetişen Anadolu Türk şairlerinin en önemli isimlerinden olan şairin asıl adı Mehmet'tir. H. 1171(M. 1757- 1758)'de İstanbul'da doğmuştur. İyi bir eğitim gören şair, Türk edebiyatının büyük üstatlarından başka İran'ın büyük şairlerini de yakından tanıyarak özellikle tasavvuf edebiyatını layıkıyla öğrenmiştir. Özellikle kaside, gazel, musammat ve mesnevi nazım şekillerinde şiirler kaleme almıştır (Köprülü 2006: 481- 482). Şeyh Gālib'in divanında Çağatay Türkçesiyle yazdığı bir gazeli vardır (Sertkaya 1970: 136). Şeyh Gālib'in bu gazelinin transkripsiyonlu metni aşağıda verilerek dil incelemesi yapılmıştır:

Gazel

1. Ḳanlıġ yaş-ile közdür mey toluġ minā imes
   Taşlama tofraḳġa nūr-ı didedür ṣahbā imes

2. Saçı sevdāsıda min örgemçi dik asılıġ
   Rişte-i ilgimde hem bar bir ḳuruġ da'vā imes

3. Yalbarıp yıġlap öz aḫvālımnı tapşurdum an͡ga
   Tüne- künki birgenim eş'ar-ı nā-berca imes

4. Tesliyet birme minin sarıġa kilme zāhidā
   Hep ögünler örtedi baġrım miniñ sevdā imes

5. Bir ḳuyaş sevdāsı itkendür ḳara künlıġ meni
   Tan͡gla tüşkendür man͡ga bu kiçeler rü'yā imes

6. İgni ta’lim itmegey irdiñ bu yañlıġ atı sin
   Tavşatursa cān ḳuşın ol ṭıfl ‘aceb ma’nā imes

7. İşigindin südrenip kirmekte Ġālib evliya
   Ḳaysı ‘āşıḳdur meger mevlā-yı Mevlānā imes

(Sertkaya 1970: 137).

Söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi

ben< men< min

benim< menin< minin

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közdür→ köz+ dür→ isim+ bildirme eki

kilme→ kil- me→ fiil- olumsuzluk eki

kiçeler→ kiçe+ ler→ isim+ çokluk eki

kirmek→ kir- mek→ fiil- isim- fiil

/v/< /w/< /b/ değişmesi

var< bar

Rişte-i ilgimde hem ***bar*** bir ḳuruġ da’vā imes

ver-< ber-

birme→ bir- me→ fiil- olumsuzluk eki

Tesliyet ***birme*** minin sarıġa kilme zāhidā

/-f/< /-p/ değişmesi

toftaḳ<topraḳ

tofraḳġa→ tofraḳ+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Ünlü daralması

Çağatay Türkçesinde ünlü daralması karakteristiktir.

men< min

sen< sin

İşaret sıfatları

ol→ "o"

Tavşatursa cān ḳuşın ***ol*** ṭıfl 'aceb ma'nā imes

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

tofraḳġa→ tofraḳ+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

sarıġa→ sarı+ ġa→ isim+ yönelme durumu eki

Bulunma durumu eki: DA

sevdāsıda→ sevdā+ sı+ da→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ bulunma durumu eki

Ayrılma durumu eki: + DIn

işigindin→ işig+ in+ din→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

aḫvālımnı→ aḫvāl+ ım+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

Geçmiş zaman kipi

tapşurdum→ tapşur- dum→ fiil- I. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

Gelecek zaman kipi

itmegey→ it- me- gey→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman kipi

Benzetme edatları

deg→ teg→ dik→ "gibi"

Saçı sevdāsıda min örgemçi ***dik*** asılıġ

Zarf- fiillller

yalbarıp→ yalbar- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

yıġlap→ yıġla- p→ fiil- zarf-fiil

südrenip→ südren- (i)p→ fiil- zarf-fiil

Bildirme eki

közdür→ köz+ dür→ isim+ bildirme eki

āşıḳdur→ āşıḳ+ dur→ isim+ bildirme eki

didedür→ dide+ dür→ isim+ bildirme eki

“imes” edatı

Türkiye Türkçesinde olumsuzluk edatı olarak kullanılan *değil* sözcüğünün Çağatay Türkçesindeki karşılığı *imes* sözcüğüdür.

Taşlama tofraḳġa nūr- ı didedür ṣahbā ***imes***

2.4.3. Refī’ī Amidi

Asıl adı Muhammed olan XVIII. yüzyıl şairi Refī’ī Amidi’nin divanında gazel, kaside, musammat, terkib- i bend, rubai, kıt’a, tarih manzumesi olmak üzere 421 şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerden 2’si Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır. Çağatay Türkçesiyle yazılan şiirin de içinde bulunduğu divan İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, TY. 2924 numarada kayıtlıdır (Öztoprak *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, https:// teis.yesevi.edu.tr). Refī’ī Amidi’nin Çağatay Türkçesiyle yazdığı şiiri aşağıda verilerek dil özellikleri incelenmiştir:

Gazel

1. Kön͡glümün üftādesi veh bir ḳad-i şimşādnın͡g
   Serv körgeç ḳulı bolur ol şeh-i āzādnın͡g

2. Ṣanmañuz kökde ḳoyındur kim heva-yı ‘ışḳ bile
   Ḫāk-i cismi tolġanur üftāde-i ber-bādnın͡g

3. Ol süñü-yi ġamze birle sinesin kim şerḥalar
   Rāzı hiç pinhān bolur mu ‘aşıḳ-ı nāşādnın͡g

4. La’liġı vaṣf eylegeç Mıṣr içre kilk-i ney-şeker
   Hep kesād ayıpdurur dükkānnı ḳannādnıng͡

5. Köyünür köygünlü nālemdin felekde şem’-i mihr
   Od tek ruḫsārını yād itkeç ol bi-dādnıng͡

6. Munça efġanlar ider min ṣanma cānā cevrdin
   Ṭa’nı ṣabrım iltürür aġyar-ı bed-mu’tadnıng͡

7. Min Nevāyi tek nevā aytıp n’ola dirsem Refī’
   Niçe cevrin tartayın ol serv-i ḥūri-zādnıng͡

(Sertkaya 2012: 186-187).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

bolur→ bol- ur→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman kipi

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

köng͡lümün→ köng͡ül+ üm+ ün→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki

körgeç→ kör- geç→ fiil- zarf-fiil

İşaret sıfatları

ol→ “o”

Serv körgeç ḳulı bolur ***ol*** şeh-i āzādnıng͡

Belirsizlik sıfatları

munça< bunca

Munça efġanlar ider min ṣanma cānā cevrdin

Ayrılma durumu eki: DIn

cevrdin→ cevr+ din→ isim+ ayrılma durumu eki

nālemdin→ nāle+ m+ din→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Bulunma durumu eki: +DA

kökde→ kök+ de→ isim+ bulunma durumu eki

Geniş zaman kipi

bolur→ bol- ur→ fiil- III. tekil şahıs geniş zaman kipi

Bağlama edatları

bile→ "ile"

Ṣanmañuz kökde ḳoyındur kim heva-yı 'ışḳ ***bile***

birle→ "ile"

Ol süñü-yi ġamze ***birle*** sinesin kim şerḥalar

Benzetme edatları

deg→ teg→ tek→ "gibi, kadar"

Min Nevāyi ***tek*** nevā aytıp n'ola dirsem Refi'

Zarf-fiil

körgeç→ kör- geç→ fiil- zarf-fiil

itkeç→ fiil- zarf-fiil

aytıp→ ayt- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

Ek- fiil

durur→ turur→ dUr

Türkçede geniş/ şimdiki zaman çekiminde ek- fiil olarak kullanılır. Bu yapı Türkçede isimlere "-dir" anlamı katarak bildirme işlevi de görür (Argunşah 2014: 182).

ayıp durur→ ayıpdır

2.4.4. Vakanüvis Muvakkıd-zade Mehmet "Pertev"

Mehmet Pertev, H. 1159 (M. 1746)'da İstanbul'da doğmuştur. Şairin ismiyle birlikte kullandığı "Muvakkıdzade" lakabının, babasının Sultan Ahmet Camii muvakkıdlığı görevinden dolayı olduğu bilinmektedir. Vakanüvis lakabının ise şairin, bir

süre bu meslekle uğraşmasından kaynaklandığı bilinmektedir (Gürol 1994: 17). Mehmet Pertev, Benli-zāde Mehmet İzzet Efendi'nin, Çağatay Türkçesiyle yazdığı gazelini tahmis etmiştir. Bu tahmis, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan No. 801 ve Hüsrev Paşa 517'de kayıtlı yazmalarda bulunmaktadır (Sertkaya 1971: 179). Mehmet Pertev'e ait Çağatayca tahmisin transkripsiyonlu metni aşağıda verilerek dil özellikleri incelenmiştir:

Gazel

Taḫmis-i ġazel-i Çaġatayi 'İzzet Beg

1. Aytınız kim tilbe boldum ayru tüşkeçte hemān
   Bezm ara çün bulmaġay yārimni itmey mü fiġān
   Min͡ge ḳan yıġlap közüm Ceyḥūn bile-tür tev'emān
   "Üç ṭolu bir yaḫşı-raḳ sāki ki ḥālimtür yaman
   Tapşurur min kökke efġān birle bāng-i el-āmān"

2. Körmegeç ay ġonce-fem boldum nizār u dil-figār
   Gülşen-i kūyınga barıp zārlıġ itsem ni bar
   Ün çikerde 'ışḳ ile bolmay mu uçḳun āşikār
   "Ayru tüşkeç la'l-i meygūnıñdın ay gülgūn- 'iẕār
   Ḳan bolup dil lāḫtı bolmıştur şerer her ḳaṭre ḳan"

3. Tüşti köñlümin͡g ḳuşı bir sünbül-i mū dāmıġa
   Āh kim bu kuş bile kākülni derhem bolmasa
   Min perişān andın ol āşufte mindin ḥāliyā
   "Işḳdur bā'is minin͡g mecnūnlıġımġa hecr ara
   'Işḳ sevdāsıġa ammā yārdur birgen nişān"

4. Eşk-i germim savuġ āhımdın bolınça şerm- sār
   Gül bile ġonçe ḫacil-likdin ḳızarıp boldı nār
   Bu tükenmes aytılıp şol yañlıġım kim dil-figār
   "Ot tüşürgeç bögregimge ütdi ol āteş-'iẕār
   Uşbu āteş közlerimdin eyledi ırmaġ revān"

5. Ḥazret-i ‘İzzet Begiñ vaḳf-ı senāsıdur tilim
Midḥatin terk eylemey min itseler tilim
Bendesiġa böyle beyti ayta bilmes hiç kim
“Ḥazret-i Pertevġa naẓmımnı aytay ma’rūz kim
‘İzzetā taḫmis ile eyler ḳuṣūrımnı nihān”

(Sertkaya 1971: 180).

Kelime başındaki /b-/ sesinin korunması

boldum→ bol- dum→ fiil- I. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

bolmıştur→ bol- mış- tur→ fiil- III. tekil şahıs öğrenilen geçmiş zaman kipi- süreklilik işlevindeki yardımcı fiilin geniş zaman çekimi

bolmasa→ bol- ma- sa→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs şart kipi

Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğunu koruması:

közüm→ köz+ üm→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki

köñlüming͡→ kön(ü)l+üm+in͡g→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ilgi durumu eki

Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğunu koruması

dil< til

tilim→ til+ im→ isim+ I. tekil şahıs iyelik eki

düş-< tüş-

tüşdi→ tüş- di→ fiil- III. tekil şahıs görülen geçmiş zaman kipi

/v/< /w/< /b/ değişmesi

var< bar

Gülşen-i kūyınga barıp zārlıġ itsem ni ***bar***

Yönelme durumu eki: +GA, +KA, +A, +nA

sevdāsıġa→ sevdā+ sı+ ġa→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

bendesiġa→ bende+ si+ ġa→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

dāmıġa→ dām+ ı+ ġa→ isim+ tamlanan eki III. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

kūyın͡ga→ kūy+ ın͡g+ a→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ yönelme durumu eki

Ayrılma durumu eki: DIn

meygūnıñdın→ meygūn+ ıñ+ dın→ isim+ tamlanan eki II. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

āhımdın→ āh+ ım+ dın→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

közlerimdin→ köz+ ler+ im+ din→ isim+ çokluk eki+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ ayrılma durumu eki

Belirtme durumu eki: +nI, +n, +I

yārimni→ yār+ im+ ni→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

ḳuṣūrumnı→ ḳuṣūr+ um+ nı→ isim+ tamlanan eki I. tekil şahıs iyelik eki+ belirtme durumu eki

kākülni→ kâkül+ ø+ ni→ isim+ ø+ belirtme durumu eki

Gelecek zaman kipi

bulmaġay→ bul- ma- ġay→ fiil- olumsuzluk eki- III. tekil şahıs gelecek zaman kipi

Bağlama edatları

birle→ "ile"

Tapşurur min kökke efġān ***birle*** bāng-i el- āmān"

bile→ "ile"

Āh kim bu kuş ***bile*** kākülni derhem bolmasa

kim→ "ki"

Aytınız ***kim*** tilbe boldum ayru tüşkeçte hemān
Bendesiġa böyle beyti ayta bilmes hiç ***kim***

Cümle başı edatları

çün→ "madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman"

Bezm ara ***çün*** bulmaġay yārimni itmey mü fiġān

Zarf-fiil

barıp→ bar- (ı)p→ fiil- zarf-fiil

aytılıp→ ayt- ıl- (ı)p→ fiil- fiilden fiil yapan ek- zarf-fiil

yıġlap→ yıġla- p→ fiil- zarf-fiil

tüşkeç→ tüş- geç→ fiil- zarf-fiil

körmegeç→ kör- me- geç→ fiil- olumsuzluk eki- zarf-fiil

tüşürgeç→ tüş- ür- geç→ fiil- fiilden fiil yapan ek- zarf-fiil

Soru eki: +mU

Çağatay Türkçesinde isimlere ve fiillere gelen soru eki daima yuvarlak ünlülüdür (Argunşah 2014: 129).

Ün çikerde 'ışḳ ile bolmay ***mu*** uçḳun āşikār

Fiillerde olumsuzluk

tükenmes→ tüken- mes→ fiil- olumsuzluk eki

bilmes→ bil- mes→ fiil- olumsuzluk eki

Bu ***tükenmes*** aytılıp şol yañlıġım kim dil- figār
Bendesiġa böyle beyti ayta ***bilmes*** hiç kim

SONUÇ

Osmanlı Klasik Şairlerinin Çağatay Türkçesi ile Yazdıkları Şiirlerin Dil Özelliklerinin incelenmesini amaçladığımız bu çalışmada 241 beyit tek tek incelenip Çağatay Türkçesinin dil unsurlarını ortaya koymaya çalıştık. Osmanlı klasik şairlerinin Çağatay Türkçesi ile yazdıkları şiirlerde dönemin önemli isimlerinden olan Ali Şir Nevayi ve Mevlānā Lutfi'nin etkisi ve şiirlere yansıması açıkça görülmektedir. Şairler, bu isimlerin şiirlerine nazireler yazmış ve şiirlerini tahmis etmişlerdir.

Çalışmanın Giriş bölümünde Çağatay Türkçesi dönemi, bu dönemin etki alanı ve Anadolu sahasına etkileri araştırılmıştır. Birinci bölümde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri maddeler halinde verilerek örneklendirilmiştir.

Çalışmanın ana konusunu teşkil eden ikinci bölümde Çağatay Türkçesi ile şiir yazan Osmanlı klasik şairleri tespit edilmiş ve yüzyıllara göre tasnif edilmiştir. Bu tasnifte XV. yüzyılda 3 şair, XVI. yüzyılda 9 şair, XVII. yüzyılda 3 şair ve XVIII. yüzyılda da 4 şair olmak üzere toplam 19 şairin hayatları hakkında kısa bilgiler verilmiş, Çağatay Türkçesi ile yazdıkları şiirlerin transkripsiyon metinleri verilerek bu şiirlerin şairin divanının hangi nüshasında yer aldığı, bulunduğu kütüphanede hangi numarada kayıtlı olduğu bilgisi de verilmiştir.

Osmanlı klasik şairlerine ait 34 gazel, 4 muhammes, 3 tarih manzumesi, 2 rubai ve 2 tahmisten oluşan şiirlerin Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini yansıtan kelimeleri tek tek tespit edilerek, kelime tahlilleri ayrıntılı bir biçimde yapılmıştır. Çalışmada, Çağatay Türkçesine ait dil özellikleri incelenen şiirlerde şu hususlar tespit edilmiştir:

- Çağatay Türkçesinde söz başında /m-/ < /b-/ değişmesi görülür ve kelime başındaki /b-/ sesinin korunmuştur. Türkiye Türkçesindeki *ol-* fiili Çağatay Türkçesinde *bol-* şeklindedir.
- Çağatay Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu alıntı kelimeler ve uyum dışı örnekler dışında büyük ölçüde korunmuştur.
- Çağatay Türkçesinde damak *n*'si */n͡g/* şiirlerde bu şekilde gösterilmiştir.
- Çağatay Türkçesinde çokluk eki *+lAr* şeklindedir.
- Kelime başı (k) sesinin tonsuzluğu korunmuştur.
- Kelime başı (t-) sesinin tonsuzluğu korunmuştur.

- Çağatay Türkçesinde dokuz durum eki bulunmaktadır. Yalın durum, ilgi durumu, belirtme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu, ayrılma durumu, araç durumu, eşitlik durumu ve yön gösterme durumudur. Bunlar içerisinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak ayrılma durumu ekleri *+DIn* şeklindedir. Yönelme durumu ekleri *+GA, +KA, +A, +nA* şeklindedir. Yön gösterme durumu ekleri de *+KArI, +KArU, +rA, +rU, +Ar,+r* şeklindedir.
- İncelenen şiirlerde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri göz önüne alındığında isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf fiillere sıkça rastlanmıştır.
- Çağatay Türkçesinde fiil çekimleri, önceki dönemlerin devamı niteliğindedir. Bildirme kipleri ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılan kipler incelenen şiirlerde ayrıntılı olarak belirtilmiştir.
- Anadolu sahasında yazılan Çağatayca şiirlerde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri dikkate alındığında edatlar bakımından oldukça zengin olduğu görülmektedir.
- Çağatay Türkçesinde soru eki *+mU* şeklindedir ve daima yuvarlak ünlülüdür. İncelenen şiirlerde bu kullanım göze çarpmaktadır.

İncelenen şiirlerde Arapça ve Farsça dil unsurlarına rastlansa da büyük ölçüde Çağatay Türkçesinin dil özelliklerinin hākim olduğu tespit edilmiştir. Bütün bu özellikler dikkate alındığında Klasik Osmanlı şairlerinin Çağatay Türkçesi ile yazdıkları şiirlere dil özellikleri önemli ölçüde yansımıştır.

Çalışmada, Anadolu sahasında Doğu Türkçesinin temsilcisi olan Çağatay Türkçesi ile şiir yazma geleneğinin klasik Osmanlı şairleri üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Kültürel etkileşimin bu iki coğrafyayı edebiyat ve dil açısından birbirine ne kadar yakınlaştırdığı gözler önüne serilmiştir. Bu çalışmanın daha sonra yapılacak çalışmalara faydalı olması en büyük temennimizdir.

SÖZLÜK

A

‘ālem- i ervāḥ (Ar.): vefat eden insanların ruhları dahil olmak üzere bütün ruhaniler alemi.

‘ışḳ (Ar.): aşk, sevgi, sevda.

anıñ (T.): onun.

aġyār (Ar.): yabancılar, başkaları, dost olmayanlar

ara (T.): ara, arada, arasında, ortada.

ara (T.): ara, arada, arasında, ortada.

ārız (Ar.): başa gelen, uğrayan, ansızın ortaya çıkan.

āsān (Far.): kolay.

asuman (Far.): gök, sema.

ayt (T.): söylemek, demek, söylemek.

B

bād-ı ṣabā (Ar.): baharda esen hafif ve hoş rüzgar, seher yeli.

bar- (T.): varmak, gitmek, ulaşmak

bārça (T.): bütün, hepsi.

bāṭın (Ar.): gizli, görünmeyen.

Bedehşān: Tacikistan’da lâl taşları ve madenleri ile ünlü bölge. Amu- derya’nın çıktığı dağlık memleket.

bende (Far.): köle, kul.

beyt (Ar.): ev, ev ahalisi.

bezm (Far.): ziyafet meclisi, muhabbet yeri.

bile (T.): ile.

bilen (T.): ile, ve, birlikte.

birgey (T.): beraber.

birle (T.): ile

būse (Far.): öpücük.

bühtan (Ar.): iftira.

C

cem’ ol- (Ar.): toplanmak.

cevf (Ar.): boşluk.

cur’a (Ar.): Tek yudum, Bir içimlik, yudum

cüz (Ar.): kısım, parça.

Ç

Çinkis: Cengiz Han

çü (Far.). çünkü, zira, madem ki.

çün (Far.): çünkü, zira, madem ki.

D

deyr (Ar.): insanlık âlemi, kilise, manastır.

dik (T.): gibi.

dil (Far.): gönül.

dildār (Far.): sevgili, gönlü hükmü altında tutan.

E

efsūn (Far.): büyü, sihir.

eger (Far.): eğer, şayet, gerçi.

em (T.): ilaç.

esrü (T.): sarhoş.

F

fiġan (Far.): inleme, feryat.

firḳat (Ar.): ayrılık, hasret.

G

ġaraz (Ar.): amaç, kasıt, niyet, gaye.

geda (Far.): fakir, dilenci.

giriftar (Far.): tutulmuş, yakalanmış.

girye (Far.): gözyaşı.

güftār (Far.): söz, kelam.

gülzār (Far.): gül bahçesi

H

ḫāk (Far.): toprak.

ḫazān (Far.): sonbahar.

hecr (Ar.): ayrılık, firak.

hergiz (Far.): asla, hiçbir vakit.

ḥicāb (Ar.): perde, utanma, kadın örtüsü.

ḫod (Far.): kendi, baş zırhı.

ḫūb (Far.): güzel, hoş.

ḫudā (Far.): Allah.

hūn etmek (Far.): Hor ve zelil olmak, öç, intikam, öldürme

İ

içre (T.): içeri, içerisinde.

ihtida (Ar.): doğru yola gelme, İslam'ı kabul etme.

ikki (T.): iki.

iltür- (T.): iliştirmek, bağlamak.

imes (T.): Türkiye Türkçesinde kullanılan değil sözcüğünün Çağatay Türkçesindeki karşılığı.

it- (T.): etmek.

J

jeng (Far.): pas, küf, kir.

K

ḳabīḥ (Ar.): ayıp, kötü, çirkin.

ḳaçan (T.): ne zaman.

ḳadem (Ar.): adım, ayak.

ḳaysı (T.): hangi.

kel- (T.): gelmek, varmak.

kerek (T.): gerek.

keyfiyyet (Ar.): bir şeyin esası, iç yüzü, kalite, madde.

kibi (T.): gibi, benzer.

kirçek (T.): gerçek, doğru.

köñül (T.): gönül, kalp, yürek.

köp (T.): çok, pek çok, fazla, aşırı.

kör- (T.): görmek, bilmek, anlamak.

köydür- (T.): yaktırmak.

köyün- (T.): yanmak.

köz (T.): göz.

köz köre (T.): göz göre göre.

kūşe (Far.): Köşe.

kūy (Far.): köy.

küḥl (Ar.): sürme, göz boyası.

kül- (T.): gülmek.

L

laḥẓa (Ar.): an.

leb (Far.): dudak.

leyl (Ar.): gece.

M

meh (Far.):Ay, kamer.

mekkār (Ar.): hileci, düzenbaz.

melāmet (Ar.): kınama, azarlama, kötüleme, ayıplama.

meñgü (T.): Ölümsüz, sonsuz, ebedileştirilmiş

mestane (Far.): Sarhoşçasına. Sarhoş bir kimseye yakışır şekilde.

mey (Far.). şarap, içki.

meyyal (Ar.): çok eğimli, eğilimli.

mezāhir (Ar.): ziyaret edilen, ziyaret etmek.

min (T.): ben.

mining͡ (T.): benim.

muganni͡ (Ar.): kadın şarkıcı.

munça (T.): bunca, bu kadar, böyle.

mūr (Far.): karınca.

mübtelā (Ar.): bağımlı, tutulmuş, aşık.

Müflis (Ar.): iflas etmiş, bütün parasını batırmış.

Mürde (Far.): ölmüş kişi, vefat etmiş.

müştāḳ (Ar.): arzu etmek, özlemek.

N

nāçār (Far.): çaresiz.

nā-geh (Far.): ansızın, birden bire.

naḳḳāş (Ar.): çeşitli maddeler üzerine resim ve süsleme yapan sanatkâr.

niçe (T.): nasıl, ne kadar.

niçük (T.): nasıl.

nimerse (T.): şey, bir şey.

nūş etmek (Far.): İçmek, keyiflenmek.

O-Ö

ol (T.): o.

ösrük (T.): sarhoş.

özge (T.): başka.

P

pend (Far.): nasihat, öğüt.

pertev (Far.): saçan, saçıcı.

peymāne (Ar.): kadeh.

pinhān (Far.): gizli, saklı.

R

reh (Far.): yol, usul, kural.

revān (Far.): yürüyen, akan.

ruḫsār (Far.): Yanak, yüz, çehre.

rūz (Far.): gün.

S

sāki (Ar.): içkili toplantılarda içki dağıtan kimse.

ṣanem (Ar.): put, güzel kadın

sarı (T.): -a doğru, -a taraf.

sāye (Far.): gölge.

sebz (Far.): yeşil renkli

seng (Far.): taş.

sitāre (Far.): Yıldız.

ṣubḥ (Ar.): sabah vakti, tan vakti.

sücūd et- (Ar.): secdeye varmak, yere kapanıp dua etmek.

Ş

şerer (Ar.): ayın son gecesi.

şikest (Far.): kırık, kırılmış, yenik düşmüş

T

tābān (Ar.): ışıklı, parlak, parlayan güneş.

tāḳı (T.): ve, dahi, de, da, bile.

taḳvā (Ar.): dinin emir ve yasaklarına uyma, haram ve günahlardan kaçınma.

tan͡g (T.): tan, şafak, seher vakti.

tap- (T.): bulmak.

tap- (T.): bulmak.

tap- (T.): ibadet etmek

tapşır- (T.): ulaştırmaz, vermek, teslim etmek.

ṭapuġ (T.): kat, huzur, makam, hizmet.

Tātār (T.): Tatar, Moğol Altınordu hanedanı tarafından yönetilen Kıpçak Türklerine verilen ad.

tek (T.): gibi.

teşbih (Ar.): benzetmek.

til- (T.): dilemek, istemek.

tilbe (T.): abdal, derviş, gezginci olan.

tin͡gri (T.): Eski Türkçede Tanrı.

tofraḳ (T.): toprak.

tol- (T.): dolmak, dolu duruma gelmek, kaplamak.

tolgan- (T.): dolanmak.

tūtiyā (Ar.): göze çekilen sürme.

türlig (T.): türlü.

tüş- (T.): düşmek, inmek.

U-Ü

uçkun (T.): kıvılcım.

ur- (T.): vurmak.

uşal (T.): o, bu, şu; işaret sıfatı.

uşbu (T.): işte bu, bu, şu, işte.

üt- (T.): yakmak.

V

vaḥdet (Ar.): birlik, yalnızlık, teklik.

viṣāl (Ar.): varma, buluşma, sevgiliye kavuşma.

vü (Far.): ve, ile, hem, hem de.

vü (Far.): ve, ile, hem, hem de.

Y

yalġan (T.): yalan, doğru olmayan söz.

yevm (Ar.): gün.

yıġla- (T.): ağlamak, inlemek.

yiber- (T.): göndermek, ulaştırmak, sevk etmek.

yit- (T.): yetmek, ulaşmak, erişmek.

yügür- (T.): yürümek.

Z

zāhidlıḳ (Ar): Borç olan ibadetlerden, aslî vazifelerden başka süs ve makamlarından feragat eden kimse.

zāhir (Ar.): görünürde olan, görünen, belli, açık.

zebān (Far.): dil, lisan, lügat, lehçe.

DİZİN

A

A. N. Samoyloviç, 3
Acem, 45
Adnī, 6
Afganistan, 4
Ahmedi, 3, 121
Ahmed-i Daī, II, 5, 22
Ahmet Mithat Efendi, 7
Ahmet Paşa, 5
Ahmet Vefik Paşa, 7
Alabuğa, 4
Aleaddin Tarmaşirin Han, 2
Ali Emiri Efendi, 87
Ali Kuşçu, 5
Ali Suavi, 7
Ali Şir Nevaī, VII, 2, 3, 4, 6, 7, 116
Altın Orda, 2, 4
Amrī, 6, 33
Anadolu, IV, VII, 1, 5, 6, 28, 106, 116, 121
Arap, 8, 45, 87
Āşık Çelebi, 5, 90, 94
Atayi, 3
Ayasofya Medresesi, 5

B

Baba Rahim, 4
Babür Şah, 2, 3
Babürlü İmparatorluğu, 4
Bahtī, 6
Barak Han, 2
Basīrī, 6
Basrī, 5
Batı Sibirya, 4
Bayram Han, 4
Behiştī, 6
Buhara Hanlığı, 4
Buka Timur Han, 2
Bulgar, 4
Bursalı Lami'ī Çelebi, 6

C

Cāmiü'n- nezāir, 29
Cemilī, 5
Cengiz Han, 1, 2

Ç

Çağatay Han, 1
Çağatay Türkçesi, IV, VII, 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 22, 23, 29, 34, 40, 42, 76, 79, 90, 101, 116, 121, 122
Çin, 5

D

Damat İbrahim Paşa, 103
Doğu Türkçesi, 5, 6
Doğu Türkistan, 1, 4
Don- Özi, 4
Dukakin-zade Ahmed, 6
Duva Han, 2

E

Ebu'l-gazi Bahadır Han, 2, 4
Eckmann, 1, 3, 10, 121
Edirne, 79
Emir- i Buhāri, 89
Emir Süleyman, 22
Evliya Çelebi, 89

F

Farsça, 3, 4, 6, 8, 15, 26, 45, 79, 101, 116, 121
Fasih Ahmed Dede, II, 6, 99
Fatih, 5, 25
Fatih Sultan Mehmet, 5, 25
Fergana, 5
Ferhad ve Şirin, 6
Fevziye Abdullah Tansel, 98
Fuzūlī, II, 5, 45, 47
Gazi Zahireddin, 4
Gedaī, 3

H

Hacı Kemal, 29
Hāfız, 5
Hāfız oğlu Niyāzi, 5
Hamidī, 4
Harezm, VII, 1, 4, 9
Harezmli Hafız, 3
Hayalī Beg, 6
Haydar Harezmi, 3
Hazar, 4
Herat, 3, 4, 6
Hindistan, 4, 50
Hive Hanlığı, 4
Humayun Şah, 50
Hüseyin Baykara, 3
Hüsrev Paşa, 112
Hüveyda, 4
II. Bayezid, 6, 33
II. Murad, 29
III. Ahmed, 103
III. Murad, 79

I- İ

Isık Göl, 3, 4
İdil, 4
İlāhī Beg, 5
İlhanlı, 2
İran, 4, 106
İstanbul, VI, 4, 5, 26, 29, 33, 34, 40, 45, 76, 87, 89, 99, 101, 103, 106, 109, 111, 121, 122, 123

K

Kafkaslar, 4
Kāmran Mirza, 4
Kandī, 6
Kanuni, 5, 121
Kara Hülagü Han, 2
Karadeniz, 4
Karahanlı, VII, 1, 9
Karaman Beyliği, 25
Karamanlı Nizamī, 5
Karluk Lehçesi, 1
Kātibī (Seydi Ali Reis), II, 6, 50
Kaygusuz Abdal, 5
Kazan, 4
Kebeci- zāde, 90
Kebek Han, 2
Kınalı-zade Hasan Çelebi, 5
Kıpçak Lehçesi, 1
Kırgızistan, 5
Kırım, 4
Konya, 25
Köprülü, 2, 3, 6, 45, 103, 106, 122
Künçük Han, 2

L

Latifī, 6
Lutfi, 3, 7, 45, 46, 116

M

Mahmud Paşa, 6
Mahzune, 4
Mangışlak, 4
Maveraünnehir, 1, 2, 4
Mecalisü'n- nefayis, 6
Mehmet İbn-i Süleyman, 45
Meşāirü'ş- Şuarā, 90
Meşreb, 4
Mevlana Sekkāki, 3

Mir Şāh Hasan Mirza, 76
Mir'ātü'l- memālik, 50
Moğolistan, 3
Muhakemetü'l-lugateyn, 2
Muhammed Salih, 4
Muhammed Şibani, 3
Munis Harezmi, 4

N

Nadir, 4
Nadire, 4
Nedim, II, III, 6, 97, 103, 122
Nedīm-i Kadīm, 6
Nikbay Han, 2

O

Oğuz Türkçesi, VII, 1, 23, 54, 75
Orta Asya, 1, 2, 4, 5, 45
Osmanlı Türkçesi, VII, 1

P

Padişah Hoca, 4
Pakistan, 4
Pertevniyal Valide Sultan, 112

R

Riyāzi, 94
Rus, 5

S

Sa'ī (-ī Daī), 6
Sāfī, 5, 29, 30, 31
Saykalī, 4
Sehi Bey, 94
Selçuklu Türkçesi, 1
Selimī (Yavuz Sultan Selim), 5
Semerkant, 4, 5
Seyāhatnāme, 89
Seyyid Ahmed Mirza, 3
Sibicabi, 3
Subhi, II, 94, 122
Sufī Yār, 4
Sultan Ahmet Camii, 111
Sultan Mahmud, 76

Ş

Şah Mehmed Kazvīnī, 6
Şahī, (Sultan Mesut Mirza), 4
Şahruh, 3
Şçerbak, 3
Şecere-i Terākime, 2
Şecere-i Türk, 2
Şemsettin Sami, 7, 123
Şeyh Galip, 6
Şeyh-zade Abdurrezzak Bahşı, 5
Şeyyad Hamza, 5
Şiban Han, 4
Şükrī, 5

T

Tanzimat, 7, 123
Tatar, 87
Tıbbı-ı Nebevi, 22
Timurlular, 1, 2, 3, 4
Topkapı Sarayı Kütüphanesi, 76, 87
Tugluk Timur, 2
Turdı, 4
Türk edebiyatı, 5
Türkmenistan, 4

U- Ü

Ubeydullah Han, 4
Uygur, 8
Üveysī, 4

Y

Yakınī, 3
Yavuz, 5, 87
Yedisu, 4
Yıldırım Bayezid, 22
Yisun Müngge Han, 2
Yusuf Emiri, 3

KAYNAKÇA

Argunşah, Mustafa (2014). *Tarihi Türk Lehçeleri Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Büyükakkaş, Ahmet (2009). "16. Yüzyıl Şairi Rahi'nin Çağatayca Şiirleri". *Türklük Bilimi Araştırmaları,* S. 25.

Canım, Rıdvan (2002). "Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şir Nevayi ve Türkiye'de Ali Şir Nevayi Çalışmaları". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 19, 137.

Canpolat, Mustafa (2002). "Çağatay Dili ve Edebiyatı". *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII.

Çavuşoğlu, Mustafa (2011). "Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevayi Tesiri Üzerine Notlar". *Gazi Türkiyat*, 1(8), 23-35.

Çağlayan, Pelin Seval (2014). "İzzet Mehmet Bey, Farsça Şiirleri ve Türkçe Çevirisi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 52, 49-94.

Eckmann, Janos (1960). "Küçük Çağatay Grameri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 10(0), 41- 64.

Efendioğlu, Süleyman "Türk Dilinin Devreleri". http://avesis.atauni.edu.tr/sefendioglu/dokumanlar.

Emecen, Feridun (2009). "I. Selim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. İstanbul: C. 36, s. 407-414.

Eraslan, Kemal (1968). "Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* C. 16, 41-54.

Eraslan, Kemal (1986). "Çağatay Şiiri", *Türk Dili, Türk Şiiri,* Divan Şiiri Özel Sayısı, 415-416.

Eraslan, Kemal (1993). "Çağatay Edebiyatı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. Ankara: C.8, s. 168-176.

Ercilasun, Ahmet Bican (2020). "Çağatay Türkçesinin Kullanıldığı Alanlar". *Milli Düşünce,* https://www. millidüşünce.com (Son Erişim Tarihi: 12. 06. 2023).

Erdem Uçar, Filiz Meltem (2016). "Çağatay Türkçesinde *bol-* Fiilinin Çok Anlamlı Yapısı". *Dil Araştırmaları,* C. 19, 125-151.

Ersoy, Ersan (2012). "XVI. Asır Osmanlı Sahası Şairlerinden Subhi'nin Çağatayca Şiirleri". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 47, s.17-36

Ertaylan, İsmail Hikmet (1952). *Ahmed- i Dai Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gürol, Ayşe (1994). *Vak'anüvis Mehmet Pertev Efendi ve Divanı (İnceleme ve Tenkidli Metin).* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Horata, Osman (1987). "Nedim- i Kadim Hayatı, Sanatı ve Eseri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), s.120-121.

İpekten, Haluk (1958). "Karamanlı Nizami". *Türkiyat Mecmuası*, 13(63),

İsen, Mustafa (1984). "Zagreb Bilimler Akademisi El Yazmaları". *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. XXIX, 128-136.

İsen, Mustafa (1990). *Latifi Tezkiresi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karaağaç, Günay (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Kaymaz, Zeki (2007). "Dukakinzade Ahmed Bey'in Çağatay Türkçesi ile Üç Gazeli". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, C. 55, S. 2001/1, 83-86.

Köprülü, Fuat (1926). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Köprülü, Fuat (1945). "Çağatay Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. C.3, s. 270-323.

Köprülü, Fuat (2006). *Divan Edebiyatı Antolojisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Kut, Günay (1989). "Ahmed- i Dai", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. İstanbul: C. 2, s. 56-58.

Macit, Muhsin (2006). "Nedim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. İstanbul: C. 32, s. 510-513.

Mert, Abdullah (2017). "Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesi ile Yazdıkları Şiirlerde Kullandıkları Dil Üzerine". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 41, 107-118.

Ölmez, Zuhal (2007). "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(9), 173-219.

Öztoprak, Nihat (2014). "Refi- i Amidi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, https:// teis.yesevi.edu.tr (Son Erişim Tarihi: 12. 06. 2023).

Sertkaya, Osman Fikri (1970). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri". *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, 18(0), 133-138.

Sertkaya, Osman Fikri (1971). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II". *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, 19(0), 171-184.

Sertkaya, Osman Fikri (2012). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV". *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, 22(0), 169-189.

Sunal, Arif (2014). "XVI Asır Divan Şairi Sādık'ın Nevai Diliyle Yazdığı Şiirler". *Turkish Studies*, Ankara.

Şen, Mesut (2014). "Tanzimat Aydınlarının Çağatay Türkçesine Bakışı ve Şemsettin Sami'nin Tesiri". *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 17, 195-227.

Tarlan, Ali Nihat (1945). *Hayali Beg Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Tuba YURTOĞLU
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	22.06.2023